

En fænomenologisk undersøgelse af vor tids arbejdsimperativ

Master Thesis

cand.merc.(phil.)

Authors: Romeo Silviu Dinca

Supervisor: Alexander Carnera

Department of Management, Politics and Philosophy
Copenhagen Business School, Denmark

Date: January 15th 2019

Characters: 188.313

Abstract:

This master thesis sets out to explore the underlying conditions of the liberal market economy, and seeks to reveal the general working attitude of our time. The fundamental hypothesis is that a certain attitude towards work has emerged in our common lifeworld, as a consequence of a predominant mode of employment-thinking. By unveiling the constitutive and regulative mechanisms of this particular employment-thinking, the paper aims to identify *the work imperative* of our time, an imperative however that is treated as a phenomenon growing as a consequence of what is referred to as "the techno-economical Enframing". As it turns out, our contemporary age is dominated by an economic 'reason' shrouded in a particular understanding of technology, both of which in their combined effects complicates human recognition of the imperative to work despite its omnipresence.

A phenomenological examination of technological views, economic and discursive factors and their influence on the individual human are then presented. With the 'the techno-economical Enframing' and the Danish national economic context as a setting, the theoretical insights presented throughout this thesis are applied in an empirical analysis, in order to reveal the neoliberal truth regime and its derived points of danger. Finally, the thesis suggests how our working life can be desacralized as a result of laziness's qualification as a means for profanation.

Resumé:

Ved at stille skarpt på de tilgrundliggende forudsætninger for den neoliberale markedsøkonomi, vil denne specialopgave belyse vor tids generelle indstilling til arbejdet. Den grundlæggende hypotese er, at en bestemt holdning til arbejdet har vundet indpas i vores fælles livsverden som følge af en dominerende beskæftigelsestænkemåde. Med udgangspunkt i arbejdets konstitutive såvel som regulative mekanismer identificerer specialet vor tids *arbejdsimperativ*. Imperativet behandles dog som et overfladefænomen, der vokser som en konsekvens af, hvad der i af specialet omtales det teknisk-økonomiske *Stillads*. Det viser sig, at samtiden i almindelighed er domineret af en økonomisk 'fornuft', der er indhyllet i en særegen teknikforståelse, hvilke i kraft af hinandens gensidige virkning vanskeliggøre menneskets erkendelse af arbejdsimperativets kraft på trods af dets allestedsnærværende nærvær.

Specialet fremstiller en fænomenologisk undersøgelse af teknologiopfattelser, og af økonomiske og diskursive faktorerers ind- og påvirkninger på det enkelte menneske. Med udgangspunkt i en dansk nationaløkonomisk kontekst og med det teknisk-økonomiske *Stillads* som bagtæppe, inddrages teoridelens generelle indsigter i specialets empiriske analyse, for derved at tydeliggøre det neoliberale sandhedsregime og dets afledte faremomenter. Slutteligt foreslås hvorledes vor tids arbejdsimperativ kan af-helliggøres som følge af dovenskabens kvalificering som profanationsmiddel.

Indholdsfortegnelse

Indledning:	5
Metodiske overvejelser - en ordens-epistemologi af de tilgrundliggende betingelser for vor tids arbejdsimperativ.....	8
Problemformulering:	9
Underspørgsmål:	10
Afgrænsningsfelt:	10
0.1 - Læsevejledning: En komplementær forståelse af Foucaults 'Dispositiv' og Heideggers 'Stillads' .	10
1.1 - En præsentation af Heideggers filosofi.	13
1.2 - Teknikken og dens væsen.....	16
1.3 - Teknikkens væsen som afdækken	17
1.4 - Et svar på teknikkens udfordring.....	23
2.1 - Kapitalismen og den moderne teknik.....	27
2.2 - Stilladsets afdækkende-tildækken med udgangspunkt i produktionsforholdene.	33
3.1 - Afsløringen af den økonomiske fornuft.....	35
3.2 - Tilblivelsen af den neoklassiske teori - dens utilstrækkeligheder og fejlslutninger.	37
3.3 - Den økonomiske teoris fortænkte overgang fra mikro- til makroniveau	40
3.4 - Vor tids teknisk-økonomiske Stillads – det neoliberale sandhedsregime.....	45
4.1 – Stilladsets virkende væren med udgangspunkt i arbejdet	51
4.2 - <i>Vækst og Velstand 2025</i> - prospekt for et Danmark i 'bedre' balance.	52
4.3 - Øget vækst i Danmark - flere hænder, nye instrumenter (eller mere af det samme)?	56
4.4 - Beskæftigelsens lovmæssige dimension anno 2018	58
4.5 - Konsekvenserne af arbejdsimperativets bevaring - det meningsløse arbejde	61
5.1 – Profanation af Stilladsets iboende arbejdsimperativ – <i>I faren ligger redningen</i>	63
5.2 – Den hellige stil-stand	63
5.4 – Dovenskabens lovprisning	66
6.0 – Konklusion - afsluttende bemærkninger	70
Litteraturliste:	74
Internetkilder:.....	76

Indledning:

Kapitalismen har antaget en anden form, der er væsensforskellig fra det 19. århundredes klassiske forestillinger om kapitalismens idégrundlag og logikker. Der er ikke længere nogen klar adskillelse af de forskellige sociale sfærer; kapitalens produktionsapparat og geografiske terræn er blevet betragteligt større; de globale markeds kræfter er sluppet fri som følge af neoliberalismens herredømme og finanskapitalens konstante ind- og udslusende strøm. Det digitale samfund har for alvor meldt sit komme. Reglerne for hvordan vi navigerer indenfor rammerne af det kapitalistiske system i dag, har forvandlet de sociale interaktionsmønstre betragteligt. En forvandling, der på mange måder er befordret af teknologiske forandringer i form af computeriseret styring, digitalisering af store mængder data og elektroniske informationsteknologier. Under kapitalismens pseudo-nye fremtoning og pragt, lurder en social skyggeside.

Vi lever i en tid, hvor hurtige fremskridt har skubbet den menneskelige civilisation frem på tærsklen til en ny industriel revolution, også kendt som den fjerde industrielle revolution. Ekspertyper peger på, at denne allerede igangværende industrielle revolution vil bære omfattende ændringer med sig, for hvad gælder de generelle produktionsvilkår og den menneskelige tilværelse i øvrigt. Hvor industri 3.0 havde automatiseringer af maskiner og processer som sit omdrejningspunkt, er industri 4.0 især kendetegnet ved en integration af den digitale og fysiske verden. Ifølge forudsigelser fra det internationale diskussionsforum, *World Economic Forum* (WEF), stiftet med det formål at diskutere og udforske verdens økonomiske problemstillinger, vil 47 % af alle fremtidige jobs blive automatiseret væk som følge af de teknologiske forandringer (WorldEconomicForum)¹. Det tør siges, at Joseph Schumpeters idé om den *kreative ødelæggelse*, endnu engang gør sig bemærket, omend den i nærværende sammenhæng får et noget spøgelsesagtigt, for ikke at sige faretruende, særpræg. For én ting er, hvilke typer arbejdsrelaterede stillinger vi (ikke) går i møde, noget andet vedrører, vores generelle stillingtagen og måde at forholde os til arbejde overhovedet. Hvad jeg her sigter efter, indkapslede den tyske filosof og politolog Hannah Arendt, på udførlig vis, idet hun formulerede sin bekymring og formodning vedrørende automatiseringens samfundsmæssige indtog - *Det drejer sig om den automatisering, der sandsynligvis i løbet af nogle få årtier vil tømme fabrikkerne og befri menneskeheden fra dens ældste og mest naturlige byrde, nemlig arbejdets byrde og nødvendighedens åg*

¹ Et noget mere forsigtig estimat, fra samme kilde, siger, at det nok nærmere drejer sig om 9 %.

(Arendt, H. 2008, s. 33). Arendts formodning om, at det ville være et spørgsmål om få årtier, før menneskeheden ville være fri for arbejdets 'møje og besvær', har overordnet set nok været en fejlvurdering fra hendes side i lyset af, at der immervæk er gået 60 år, siden hun offentliggjorde ovenstående tanke. Ikke desto mindre rammer tanken ned i et af de mest fundamentale - og et nok så relevant - træk ved menneskets vilkår, nemlig arbejdet. Der er som sådan ikke noget nyt i tanken om en arbejdsfri tilværelse. I oldtidens Grækenland var det de få veletablerede borgere forundt at leve et liv uden arbejde, omend på bekostning af de mere underprivilegerede samfundsgrupper. Dengang var det for eksempel kun slaverne, der havde lov til at arbejde (Lafargue P. 2010, s.45). I dag fortæller det post-moderne samfunds tekniske forbedringer, den industrielle produktivitetsudvikling og de optimistiske fremtidsudsigter for hvad vedrører menneskehedens arbejdsdeling, atter historien om et muligt arbejdsfrit samfund. Fortællingen overser imidlertid det væsentlige. For på trods af tekniske revolutionære forandringer, er bekymringen, at disse vil gennemgå en social og ideologisk tilpasning, grundet rodfæstede grundantagelser om, at mennesket bør arbejde for at leve, og leve for arbejde. Vi risikerer at gro fast i social struktur, hvor en gammel arbejdsindstilling nægter at dø, og en ny ikke kan blive født².

Godt nok har den igangværende strøm af teknologisk udvikling, automatisering og digitalisering af det kapitalistiske verdenssamfund bragt positive bidrag med sig, - såsom jobskabelse, bidrag til BNP-vækst, fremkomsten af nye tjenester og brancher mv. (MailOnline) - men det virker nærmest som om, at vanemæssige tænkemåder og nu en ny art fremtidsoptimisme, spærrer, og dermed afholder os fra at tage stilling til nogle essentielle problemstillinger vedrørende nuværende og fremtidige forgreninger, af et stadig mere automatiseret og teknologibaseret samfund. For som lederen af MIT initiativet for den digitale økonomi, Erik Brynjolfsson, påpeger, er der imidlertid ikke nogen økonomisk lov, der garanterer, at alle nyder godt af en industriel revolution. Der er, forklarer han, en reel mulighed for, at fremtidens automatiserede samfund vil lade et flertal i stikken. Lignende begivenheder opstod i begyndelsen af og under tidligere industrielle revolutioner; for når efterspørgslen falder for et givent input – eksempelvis trækdyr eller menneskelig arbejdskraft - ser vi samtidig et fald i priser og lønninger.

² Efter sigende, sagt af den italienske tænker Antonio Gramsci, i forbindelse med de socialistiske ideers haltende overgang ind i den moderne verden (Lafargue P. 2010, s.9).

Brynjolfsson forklarer, hvordan mange nationer i øjeblikket lykkes, netop på grund af de lave arbejdsomkostninger i produktionen, men advarer, at denne situation ikke kan vare ved. For den næste generation af robotter vil med stor sandsynlighed udkonkurrere den menneskelige arbejdskraft, uanset hvor lav lønnen så end måtte være, fortæller han (Brynjolfsson et. al. 2012). Holder disse ovennævnte forudsigelser, er faren, at vi, alt andet lige, vil opleve en øget gruppe arbejdsvillige, der står til rådighed for arbejdsmarkedet, men uden realistiske muligheder for at komme i beskæftigelse. Hertil medregnet, at konkurrencen om de resterende arbejdspladser vil stige, og at de socialpolitiske konflikter, der følger med sådanne tendenser, for alvor vil blusse op. Man kan frygte, at en utilpasset beskæftigelses-tankegang, der ikke er klædt ordentligt på til at imødegå disse samfundsmæssige forandringer, efter alt at dømme, risikerer at forstærke negative tendenser og forværre det samfundspolitiske klima, samtidigt med at vi i mørket med vold og magt stræber efter at finde på løsninger. Resultatet kan i bedste fald blive en selvbekræftende fastlåst cirkel, og i værste fald en blind og utilsigtet udvikling i objektivitetens navn.

Som bekendt ligger en fuldtidsstilling i dagens Danmark på de 37 ugentlige arbejdstimer, men sådan har det ikke altid været. Ifølge de danske overenskomster fra jernindustrien i 1900 tallet, lå den ugentlige arbejdstid dengang på 60 timer. Den normale arbejdsuge har altså gennemgået en stor udvikling siden begyndelsen af det forrige århundrede, men det lader til, at den nuværende 37 timers arbejdsuge er stagneret, i og med at der ingen ændringer har været de sidste 28 år (Nørmark et. al 2018: 21)³. - Hvad nu hvis denne stagnation latent udtrykker en systematisk indgroet indstilling til arbejdet? Kunne det tænkes, at vores aktuelle indstilling til arbejde har opnået dogmatisk status, en art før-teoretisk forherligelse, hvis generelle tilslutning har gjort hele samfundet til et arbejdssamfund? Er vi som borgere henfaldet til at forfægte en dogmatisk arbejdsmoral for enhver pris, for som et mundheld lyder, så bærer arbejdet jo lønnen i sig selv? Måske er de generelle samfundsforhold således i dag, at vi typisk forbinder hårdt arbejde med mere status, eller omvendt, at det er et tabu ikke at være hårdtarbejdende. Uanset hvordan og hvorledes det forholder sig, er tesen, at der må være tale om skjulte sociale forudsætninger, der får os til tænke arbejdet og leve livet på måder, der understøtter eksisterende

³ Den sidste del af nedsættelsen gennemførtes i 1990, hvor den normale arbejdsuge reduceres til 37 timer, fra de 40 timer vedtaget i 1976.

beskæftigelsesstrukturer. For det virker som om, at diskursen om at arbejde for enhver pris rettes mod en opretholdelse af sig selv. For eksempel hersker den almindelig opfattelse i Danmark, at arbejdspladser er et entydigt gode for den enkelte borger såvel som det generelle samfund, hvor bagsiden af samme opfattelse viser os en social udstødelse, for ikke at sige udskamning af dem, der ikke har et arbejde, og, som af forskellige grunde er blevet henvist til passiv forsørgelse på offentlige overførselsindkomster⁴. Hvad der til gengæld ikke forekommer lige så almindeligt, er interessen for den del af vores fælles livsverden, der synes at indrette opretholdelsen af arbejdet som et gode i sig selv.

Fremtidens udfordringer, for hvad angår stigende automatisering og den successive udfasning af manuel arbejdskraft, er lige så tillokkende, som de er skræmmende, af grunde som vi skal kigge nærmere på i løbet af denne specialeopgave. Godt nok er arbejdstiderne i dag væsentlig kortere end de har været, men lønarbejdets sociale indhold og dets tekniske grundlag står stadig intakt - og sådan vil det forblive noget tid endnu, er der noget der tyder på.

Metodiske overvejelser - en ordens-epistemologi af de tilgrundliggende betingelser for vor tids arbejdsimperativ

Specialet bestræber sig på at præsentere et stykke hermeneutisk fortolkningsarbejde, der med udgangspunkt i forskellige tænkere skal afdække vor tids arbejdsimperativ. En sådan afdækken kan dog først indtræffe, såfremt den økonomiske arena er gjort 'synlig'. Dette vil blive forsøgt opnået ved i første omgang at skildre den gældende økonomiske virkeligheds teoretiske forudsætningerne, for således at konfrontere den valgte empiri med en bestemt form for tænkning. I specialets bestræbelser på at afsløre den teknisk-økonomiske verdens grundpiller, og hvilken betydning de har for måden arbejdet indfanger det menneskelige subjekt og bestemmer dets væren, vil jeg inddrage Martin Heideggers foredrag

⁴ Tag bare 'Dovne' Robert som eksempel: Manden der stod frem og fortalte, at han foretrak at leve af kontanthjælp frem for at tage et lavtlønnet job, hvilket resulterede i offentlige anklager om en amoralsk og fællesskabskrænkende indstilling. Eller 'fattig-Carina', om hvem det blev sagt, at hun ikke havde et økonomisk incitament til at tage et lavtlønnet job, når nu hendes rådighedsbeløb som kontanthjælpsmodtager omtrent svarede til en lavtlønnet lønmodtagers (Politiken).

‘Spørgsmålet om teknikken’, udgivet i 1954. Foredraget er toneangivende for speciales udformning.

Den valgte empiri er et nøje udvalg af tekster, der hver især afspejler vor tids iboende arbejdsimperativ på forskellig vis. Her er tale om en forskningsartikel, en nationaløkonomisk rapport, en lovgivningstekst og et større forskningsarbejde. Med udgangspunkt i den hermeneutiske metode konstrueres der altså en diskursiv rammefortælling, der med udgangspunkt i særligt Martin Heideggers fænomenologiske iagttagelser og Karl Marx samfundskritiske overvejelser, skal afsløre tidens herskende beskæftigelsestænkemåde og dens tilgrundliggende betingelser.

Foruden at være med til at belyse vor tids arbejdsimperativ, skal empirien også medvirke til at kvalificere et behov for en bestemt læsning af dovenskaben. Ved inddragelse af betragtninger og kritiske overvejelser fra henholdsvis Paul Lafargue og Giorgio Agamben, udfoldes specialets kritiske refleksioner og normative vurderinger afslutningsvist. Det skal dog siges, at analyser, der blindt adlyder og følger den historiske materialismes forskrifter, er langt fra dette speciales sigte.

Når nu der både vil blive inddraget tænkere fra den fænomenologiske, samfundskritiske og postmodernistiske tradition, er det med den bagvedliggende tanke, at hvert udsyn tilsammen kan forstærke og komplementere hinanden som i et eklektisk hele. Specialets økonomisk-filosofiske udsyn gør, at emnet kan præsenteres fra flere vinkler, men med den omstændighed for øje, at de anlagte perspektiver udspringer af samme helhed. I lyset af denne tankegang er det specialets metodiske sigte at fremstille denne helhed så nuanceret som muligt, før der stilles skarpere på speciale opgavens empiriske del.

Problemformulering:

Det er med alt dette in mente at min problemformulering lyder:

- Hvordan er vor tids arbejdsimperativ indrettet, og hvilke grundlæggende betingelser optræder som nødvendige for dets opretholdelse, i forhold til Heideggers modernitets tænkning, som den er præsenteret i ‘Spørgsmålet om teknikken’?

Underspørgsmål:

- Den herskende beskæftigelsestænkemåde fungerer som en "skjult" forudsætning og nødvendigt kriterie for Danmarks velstand og succes, men hvad hvis netop denne tænkemåde i virkeligheden viser sig at være en art komfortabel isolation, som fritager os fra at reflektere, og som derved spærrer for nye erkendelser om anderledes måder at tænke og indrette beskæftigelsen?
- I lyset af de moderne teknologier og produktivkræfters forbedringer, hvorfor arbejder vi stadigvæk så meget i dag, og hvordan kan det være, at forgangne tiders forudsigelser om en 15 timers arbejdsuge endnu ikke er blevet indfriet?
- Hvorvidt, har tænkemåden om at skabe flere arbejdspladser, i kølvandet på den stigende automatisering, skabt et samfund fyldt med meningsløst arbejde?
- Hvordan kan vi tænke de praktiske konsekvenser, der hører med en forældet beskæftigelsestankegang?

Afgrænsningsfelt:

I moderne sammenhænge forbinder man ofte arbejde med lønarbejde eller det at have et job, men begrebet rummer også andre betydninger. For Karl Marx dækker arbejdet eksempelvis også over menneskets biologiske processer, såvel som det stofskifte, der opstår i menneskets bearbejdning af naturen (Marx 1970: s.137). På samme måde kan vi også tænke forskelle på manuelt arbejde og intellektuelt arbejde. Hannah Arendt tænkte arbejdet som led det aktive liv (*vita activa*), og sondrede i den forbindelse mellem tre intimt forbundne former for aktiviteter – arbejde, fremstilling og handling (Arendt 2008: s. 36). Uanset hvordan, så har dette speciale undladt at give en etymologisk udredning eller historisk redegørelse af begrebet arbejdet, da en sådan gennemgang, omend spændende, ikke vurderes til at være nødvendig for afsløringen af vor tids teknisk-økonomiske Stillads.

0.1 - Læsevejledning: En komplementær forståelse af Foucaults 'Dispositiv' og Heideggers 'Stillads'.

Før vi vender opmærksomheden mod specialets redegørende analyser, finder jeg det nærliggende, at hæfte nogle vejledende tanker til hvordan specialet bør læses. Den intellektuelle ambition er at afdække en noget besynderlig og særegen tænkemåde, der opstiller og opretholder vor tids arbejdsimperativ. Denne afdækning forekommer dog ikke

at være noget let foretagende, da verden som sådan allerede eksisterer og lurer som en forhånden- og vedhåndenværende økonomisk virkelighed, der i kraft af dens dertilhørende tænkning og praksis, til hver en tid, står klar til at bortlede en mere fordomsfri forståelse af den. 'Rigtige' tænkemåder optræder med samme nødvendighed som sande. Det, der imidlertid gør nogle rigtige, er, at de fastholdes i deres isolation i stedet for at blive tænkt ind i en større sammenhæng, der viser deres nødvendige forbindelser med andre tænkemåder. For at kunne sondre mellem det rigtiges fremtrædelsesformer, og hvad der er sandt, må denne sammenhængs væsensbeskaffenhed så vidt muligt frem-stilles.

Heideggers begrebsverden indtager her en central plads i specialets ambition om at skildre vor tids arbejdsimperativ, navnlig det metaforiske begreb, 'Stillads' (Ge-stell). Stilladset forudsætter en teknisk viden, og en bestemt økonomisk og almenkulturel forståelse. Den åndelige og den materielle verden er således repræsenteret i Stilladset; ikke som forskellige ting, men som forskellige aspekter af den samme virkelighedsindretning.

Det er tiltænkt, at den Heideggerianske Stillads-metaforik skal tænkes som en viden-magt-matrice, der i hovedtræk minder meget om Michel Foucaults 'dispositiv'. Men hvad er et dispositiv? Ifølge Foucaults eget udsagn dækker dispositivet kort sagt over: *det sagte så vel som det usagte* (Eliassen 2016: 95). Som sådan er begrebet et forsøg på at tænke komplekse sammenhænge mellem forskellige praksisser, der går på tværs af grænsen mellem det diskursive og det ikke-diskursive. Som Foucault forklarer, vedrører et dispositiv, [...] *diskurser, institutioner, bygningsmæssige hensyn, beslutninger om vedtekter, lover, administrative tiltak, vitenskapelige utsagn, filosofiske, moralske, filantropiske forslag og påstander [...] Selve dispositivet er det nettverket man kan etablere mellom disse elementerne* (Eliassen 2016: 95). Dispositivet kan hverken besiddes eller anvendes af for eksempel en social elite eller højerestående klasse. Man er altid nedsunket i dispositivets økonomi. Med disciplineringsamfundet, viste Foucault hvorledes dispositivet, via en række praksisser og diskurser, sigter mod at skabe lydige kroppe, *der påtager sig deres identitet og deres "frihed" som subjekter i den selv samme proces som for deres underkastelse* (Agamben 2012: 23). Dispositivet kan således tænkes som en maskine, der producerer subjektiveringer.

I kapitalismens aktuelle fase er subjektet indfanget af den moderne tekniks dispositive. Mobiltelefonens dispositiv gør brugeren til blot et nummer, mens fjernsynets dispositiv inddrager fjernsynsseeren som et simpelt tal i en seertalsopgørelse. Som rent kvantificerbart materiale lader vi os 'informere' gennem digitale skærme, der stiller os til

rådighed for markedets behov (ibid.). Der findes rigelige eksempler på teknologier, der anvendes som led i samfundets sikringsstrategier, men som utilsigtet slår om og bliver til kontrolmekanismer. Passagerer skal gennemgå mange sikkerhedsniveauer, inden de går ombord på flyvemaskinen. Sikkerhedskameraer findes på flere gadehjørner og andre offentlige steder. Sociale medier som Facebook og Twitter kan bruges til at identificere personoplysninger om brugeren, ligesom smartphones og tablets ved hjælp af satellitters triangulering kan afdække brugerens fysiske placering i realtid.

Som en form for økonomisk fornuft optræder dispositivet som kontrol, styring og sikring af specifikke situationer og begivenheder, der involverer forudsigelige såvel som uforudsete farer. Som en skjult forudsætning er dispositivet altså en bestemt artikulering af løsningstyper, der er afstemt med magtens almene økonomi (Eliassen 2016: 101). Betegnelsen 'økonomisk fornuft' bruges her om det erkendende subjekts forestillinger om verden, men denne verden er, som sådan, ikke nødvendigvis fornuftig. I denne forstand handler det om, at den økonomiske fornuft er en tænkt konstitution, der sammenstykker og koordinerer individuelle praksisser til én fælles virkelighed. Det ville ikke være nok, at foretage en videnskabelig undersøgelse af vor tids arbejdsimperativ ved blot at afdække de juridiske retningslinjer på beskæftigelsesområdet. En sådan forståelse er, omend sand, så kun den delvise sandhed, og af den grund, i sig selv, ikke tilstrækkelig. Der lægge derfor op til en yderligere udforskning af de dybereliggende sociale mekanismer og forudsætninger, der er nødvendige for det sociale legemes tilslutning og dyrkelse af arbejdet.

Ifølge den italienske tænker Giorgio Agamben, så er det Heideggerianske Stillads beslægtet med Foucaults dispositiv, idet de begge henviser til et væld af forskellige praksisser, forholdsregler, vidensmomenter og institutioner, hvis formål det er at administrere menneskers tanker og handlinger på en måde, der foregiver at være nyttig. Stillads betyder almindeligvis "apparat", men med denne term mener Heidegger, *det forsamlede i den anbringen, som disponerer over mennesket, dvs. det som kræver det virkeliges afsløring af det i form af en bestille* (Agamben 2012: 17). Stilladset disponerer over mennesket.

Som læseren vil opleve i løbet af specialets udformning, vil de redegørende analyser gradvist spore sig ind på ét område i særdeleshed, nemlig arbejdet. Specialets grundlæggende hypotese er, at arbejdet er blevet transformeret til mere end bare en kontraktlig forpligtelse. I dag kan vi nærmere tale om en form for 'usynlig' arbejdskontrakt, der gennem Stilladsets herredømme forpligter mennesker til at være på måder, der

stemmer overens med neoliberalismens praktiske nødvendigheder og rationelle selvfølgeligheder. Mennesket er underlagt et imperativ om at arbejde; et arbejdsimperativ, der er Stilladset iboende.

Når jeg nu mener, at betegnelsen arbejdsimperativ er berettiget, er det først og fremmest fordi, der i dag synes at herske en bestemt arbejdskultur, der på den ene side er produktivtetsbesat, og på den anden side i stigende grad reproducerer et samfund, der uden videre lader sig fylde med mere og mere meningsløst arbejde. For det viser sig, at det moderne arbejdsliv er præget af tomhed, absurde arbejdsopgaver og en generel mangel på mål og mening, og, lader det til, at mennesket er inddraget som led i en udbredt tænkemåde om at skabe arbejdspladser, uden at have øje for, at samfundet fyldes med såkaldt 'pseudoarbejde' (Nilsen 2018).

Foucaults dispositiv sidestilles med Heideggers Stillads-metaforik, og vor tids arbejdsimperativ vil figurere som funktioner og konkrete strategier, der alt sammen er indskrevet i Stilladset. Meget af indholdet vil minde om en decideret dispositivanalyse, men fremstillingen er stærkt præget af den Heideggerianske sprogform, særligt Stilladsets virkende evne til *kontrollere, styre, og sikre* mennesket som *bestandens bestiller*.

Med ovenstående in mente er bestræbelsen at bruge den Heideggerianske stillads-metaforik til at identificere den sociale ramme hvori forskellige samvirkende arbejdsrelaterede strategier er sat i værk. Disse strategier kan opdeles i tre overordnede kategorier: (i) en juridisk eller lovdisponerende kategori, hvis hovedfunktion det er, at skabe en orden i beskæftigelsesstrukturen, der forpligter, fritager eller forbyder; (ii) en sikkerhedsbestemmende kategori, der indfinder sig gennem konstante risikovurderinger, økonomiske anbefalinger og styringsinstrumenter; og (iii) en kontrollkategori, der sikrer, at mennesket sælger sig selv som attraktiv vare for en eventuelt arbejdsgiver og er i en konstant tilstand af jobjagt. Teoretisk kan vi adskille disse kategorier, men den praktiske virkelighed gør disse uadskillelige. De er samvirkende.

Stilladset sættes først og fremmest i stilling, hvorefter vor tids arbejdsimperativ afsløres. Dovenskabens præsenteres og kvalificeres afslutningsvist som reflektivt potentiale.

1.1 - En præsentation af Heideggers filosofi.

Martin Heidegger står for mange som en af det 20. århundredes mest indflydelsesrige filosoffer. Dette er særligt baseret på hans hovedværk *Væren og Tid* fra 1927, hvori han

løfter sløret for sit filosofisk-ontologiske projekt, med den underliggende ambition at undersøge *det værendes væren*, eller værens mening overhovedet (Lübcke 2010: 292). For at tilvejebringe sådan en undersøgelse betyder Heidegger vigtigheden af at benytte en anden metodologisk fremgangsmåde end den, man ellers ville bruge til undersøgelsen af det værende. Sagt på en anden måde, er det *værende* og *væren* væsensforskellige, og derfor må udforskningen af disse også foregå på forskellige præmisser. Som Heidegger skriver, må man gå *til sagen selv* for derved at vinde metoden ud fra en saglig nødvendighed; med andre ord skal værensspørgsmålet behandles fænomenologisk (Heidegger 2007: 47). Det særegne ved Heideggers tidlige fænomenologi, er imidlertid, at den bliver uløseligt forbundet med ontologien. For selv om fænomenologiens overordnede formål er at tilvejebringe en mere fordomsfri og før-videnskabelig erfaring af det værende, er det ikke givet, at fænomener vil blive opfattet som andet end blotte og bare tilsynekomster. Som Heidegger skriver, så er fænomener aldrig tilsynekomster, men omvendt er [...] *enhver tilsynekomst [...] til gengæld henvist til fænomener*. Og netop denne dobbelthed, karakteristisk for den fænomenologiske betragtning, indordner Heidegger i sit fundamentalontologiske projekt, hvilket han også senere i sit forfatterskab ender med at betegne som den *ontologiske differens*. Man må tage ontologien i brug for at overskride fænomenerne og de gængse opfattelser af disse, og dermed afsløre det værende for hvad det i virkeligheden er; derfor bliver Heideggers betegnelse for sit filosofiske projekt *fundamentalontologien* (Zahavi 1999: 13). På denne baggrund kan det siges, at fundamentalontologiens hovedopgave er, at tilvejebringe en undersøgende afdækning af det værendes givet-hed eller, sagt på en anden måde, analysere den aktuelle virkeligheds mulighedsbetingelser.

Sein und Zeit fremstår ufuldendt for den indviede læser. Den gængse forklaring er, at Heidegger nok indså at ansatsen til bogværket ikke var den rette. Udgangspunktet for værensspørgsmålet hældte i *Sein und Zeit* for meget mod en såkaldt dasein-analyse, hvilket for Heidegger dækker over et ontologisk afklaret subjektsbegreb. Værkets primære sigte, nemlig en analyse af værensspørgsmålet, blev svært at fastholde som følge af den fundamentale rolle dasein-analysen havde fået tildelt i løbet af bogen. Helt spildt har arbejdet dog ikke været. For selvom Heideggers fremstilling af værensspørgsmålet i *Sein und Zeit* for ham selv og andre, forekom utilstrækkelig, er hans senere udgivelser en mere konsekvent tænkning af selvsamme grunderfaring som bogværket udspringer af (Zahavi

1999: 21). Sein und Zeit bliver, med andre ord, et nødvendigt skridt på vejen væk fra en eksistentialontologisk til en mere værenshistorisk tænkning, hvor dasein eller den subjektive aktivitet træder tilbage i baggrunden uden helt at forlade scenen. Hvad angår den værenshistoriske dimension, kan man tænke denne som en pendant til Thomas Kuhn *paradigmer* eller Michel Foucaults *epistemer* og senere *diskurser*; en epokal fase i værenshistorien, hvis rationaler, logikker og aksiomatiske grundantagelser dominerer og strømliner en given tidsalders forståelse af det værende. I Heideggers senere skrivelser bliver en art generel tænkemåde central for det vekslende forhold, der synes at foregå mellem det værende og væren. Som Heidegger metaforisk fremstiller det i et udvalg af hans senere tekster, så går Dasein (det aktive subjekt) fra at være det værendes *herre*, til at få status som værens *hyrde* (Zahavi 1999: 22). Fra at tænke væren i Sein und Zeit som noget der afsløres i daseins værensførståelse, bliver det i Heideggers senere forfatterskab til, at daseins egen meningshorisont er foranlediget af væren selv; det *der lyser op*, bliver lige så væsentligt at undersøge som *det der lyser*. Det gælder med andre ord om at behandle og afdække forskellen mellem det værende og væren, skønt disse ikke synes at kunne tænkes uafhængigt af hinanden. Man kan imidlertid undre sig over med hvilke midler en sådan opgave bedst muligt tilvejebringes, og om sådan en opgave, i første omgang, overhovedet er mulig. Heidegger ville nok mene, at denne undren er berettiget og ikke mindst nødvendig i kraft af to af hinanden gensidig forstærkende årsager. I første omgang fordi den traditionelle filosofiske ramme ikke i tilstrækkeligt omfang kan imødekomme en undersøgelse af den såkaldte ontologiske differens, altså væren i dets forskel til det værende. En sådan undren vil inden for rammerne af den traditionelle filosofi blive henvist til det sædvanlige metafysiske begrebsapparat, hvilket for Heidegger, er dér, problemerne opstår. Og i anden omgang, fordi enhver undren tilskynder den egentlige tænkning; en tænkning, hvis grundlag betyder nødvendigheden i at bryde med filosofiens traditionelle tænkemåde for i stedet at vige pladsen for den udforskende spørger, der under en art digtningens fremstillende modus lader sig vejlede fremfor målrette. Som det hedder i slutningen af Heideggers berømte foredrag 'Spørgsmålet om teknikken' udgivet i 1954: *For at spørge er tænkningens fromhed* (Heidegger 1999: 24).

At det ovenstående citat er hentet fra foredraget 'Spørgsmålet om teknikken' er i denne sammenhæng ikke uden grund. For som titlen også antyder, så er det gennemgående tema for foredraget en undersøgelse af teknikken væsen. Hovedsagen er, at de regelmæssigheder vi umiddelbart forbinder med vor tids arbejdsimperativ, blandt andet

hviler på et grundlag af en spidsfindig teknisk-økonomisk forståelse som den moderne kapitalisme har slæbt med sig. Det interessante ligger ikke i en decideret undersøgelse af forskellige teknologier, men snarere i Heideggers spørgende stillingtagen over for teknikkens væsen overhovedet. For som det fremgår, lever det moderne menneske i teknikkens tidsalder. En tidsalder, der er karakteriseret ved en nærmest endeløs intensivering af effektivitet, akkumulation og ekspansion. En tidsalder, hvor vi bemægtiger os naturen på en beregnende og instrumentaliseret måde, og hvor den stigende automatisering, organisering og funktionalisering råder. I teknikkens tidsalder er opfindelsen af stadig hurtigere og kraftigere maskiner gjort til målestok for fremskridtet, og værdsættes derefter, uden blik for hvilken retning udviklingen påbyder os at gå.

To dage før sin død i 1976 noterede Heidegger i sin dagbog, at *Det er nødvendigt at overveje, om det overhovedet er muligt at have hjemsted i denne teknificerede tidsalders ensretning?* (Berlingske). Set i lyset af at det globaliserede menneske i dag i langt højere grad end ellers, lader sig føre af forskellige elektroniske og teknologiske virkemidler, kan det siges, at Heideggers undren ikke har mistet sin aktualitet. Med det sagt, skal vi nu vende opmærksomheden mod Heideggers essay *Spørgsmålet om teknikken*.

1.2 - Teknikken og dens væsen

I essayet indleder Heidegger med at skelne mellem teknikken og teknikkens væsen, hvorom han hævder, at teknikkens væsen som sådan ikke har noget med teknik at gøre (Heidegger 1999: 36). Denne skelnen er imidlertid knap så gådefuld som den umiddelbart giver indtryk af. For på samme måde som et træs væsen ikke er selve træet, er teknikkens væsen ej heller et stykke teknik. For Heidegger er teknikken betegnende for grej, apparater og maskiner, der udfører opgaver med større effektivitet, end menneskelige hænder gør det alene. Sådanne tekniske anordninger er skabt af os til at fungere som *middel til opnåelse af mål* (Heidegger 1999: 36-37); vi fremstiller dem med henblik på at facilitere udførelsen af diverse arbejdsopgaver. Heidegger betegner dette den 'antropologiske og instrumentelle bestemmelse af teknikken' og regner den for rigtig, omend ikke sand, hvilket betyder, at denne bestemmelse nok indfanger visse kendsgerninger om teknikken, men overser det væsentlige (Heidegger 1999: 37). En sådan bestemmelse tager teknikken for givet, uden at overveje muligheden for dets grundlag. Teknikken er en konsekvens af teknikkens væsen, og kan kun gøres forståelig i lyset af dette væsen.

For at komme teknikens væsen nærmere, søsætter Heidegger en serie af argumenter. Han starter med at tage udgangspunkt i bestemmelsen af teknik som et menneskeskabt middel og udleder deraf, at bestemmelsen af teknikken som et middel til opnåelse af et mål, generelt set gælder som årsagen til dette mål. For at forstå sig på det instrumentelle, må man, ifølge Heidegger, begribe kausalitet, hvilket indebærer en diskussion af Aristoteles' doktrin om de fire årsager (Heidegger 1999: 38). På lige fod med andre traditionsbundne læresætninger, er læren om de fire årsager stivnet og blevet til et ubestrideligt dogme, som var den nærmest *faldet ned fra himlen som den solklare sandhed* (Heidegger 1999: 38). For Heidegger er det altid nærliggende at bryde med en art traditionsbunden tænkemåde, og Aristoteles' læresætning om de fire årsager er ingen undtagelse, hvad det angår. Den Aristoteliske doktrins konventionelle forståelse, altså det selvindlysende og rigtige ved den, står i vejen for en mere oprindelig forståelse af kausalitet, hvilket også ansporer Heidegger til at undersøge, hvad der menes med *årsag*, i stedet for, som enhver anden, at tilslutte sig den gængse forståelse. Han forener de fire årsager med henvisning til en mere indfølelse og delikat forståelse af det græske ord '*aition*', et udtryk, der oprindeligt blev brugt i antikkens retssale som udtryk for skyld i en forbrydelse. Som Heidegger forklarer, så er årsager indbyrdes sammenhørende faktorer, der samlet set bærer skyldigheden for en nærværendes tings eksistens eller foreliggen (Heidegger 1999: 39). Dermed bliver de fire årsager, ifølge Heidegger, til et anliggende vedrørende værens tilsynekomst, eller som han skriver: *skyldighedens fire måder bringer noget til fremtrædelse* (Heidegger 1999: 41). Et sidste led i argumentationsrækken forklarer, at fremtrædelsens frembringelse, eller frembringelse overhovedet, [...] *bringer frem fra skjultheden ind i uskjultheden* (Heidegger 1999: 42). Dermed kobler Heidegger teknikken til hans sædvanlige definition af sandhed forstået som *afsløring* eller *afdækning* (*aletheia*). Forbinder vi denne delkonklusion med udgangspunktet, kan det siges, at teknikken er en form for afdækken og altså ikke blot et middel i den gængse forstand.

1.3 - Teknikkens væsen som afdækken

En bestemt afdækningsmåde viser sig at være en grundbetingelse for teknikens væsen. Før vi overhovedet kan gøre os tanker om at fremstille noget, må materialer og formål stå klart for os på forhånd, altså være afdækket; vi må have et tilstrækkeligt kendskab for overhovedet at kunne bruge, eller rettere, interagere, forholde og tage stilling til midler og

mål. Som med enhver anden indstilling rettet mod noget værende, forudsætter teknikken, ifølge Heidegger, en *lysning*, hvilket siger noget om vores evne til at nikke genkendende og være 'klarover'⁵, i mødet med ting. I forbindelse med en given værensforståelse, er der, ifølge Heidegger, altid indskrevet en meningsfuld væren i vores opfattelse af det værende. Alt, hvad vi måtte støde på, fremtræder som specifikke ting, og ikke som noget bart, fuldstændig blottet for særpræg. Vores forstandskategorier eller 'meningshorisonter', indenfor hvilke vi erfarer det værende, kan siges at være historisk betingede. Enhver given epoke har altså sin egen fremherskende værensudlægning eller måde, hvorpå det værende manifesterer sig og fremtræder på, altså en såkaldt lysning. Uden at gå for meget ind i det på nuværende tidspunkt, kan det siges, at den moderne teknik først lader sig forstå som en konsekvens, af måden ting indretter sig for det moderne menneske, og denne indretning, betegner Heidegger 'stilladset' (Ge-stell). Denne måde at indrette på, er for ham, hvad der gør den moderne teknik mulig.

Heidegger forklarer hvorledes ordet teknik (techne), i sin græske oprindelse betegner det, *at være kendt med noget, at forstå sig på noget* (Heidegger 1999: 43). For at kunne ordne genstande således at de sammenlagt ender med at udgøre et fartøj eksempelvis, er det ikke nok at fæstne lid til et forhåndenværende kendskab vedrørende dets forskellige enkeltdele. Disse dele må fremstå som dele, der åbenlyst gør sig velegnet til det formål, at bygge et fartøj. Ligeledes må det endelige mål vise sig som et opnåeligt og ønskværdigt projekt at give sig i kast med for overhovedet at kunne påbegynde det. På denne baggrund skriver Heidegger, at

Den, der bygger et hus eller et skib eller smeder et offerbæger, afdækker det-der-skal-frem-bringes efter foranledningens fire måder. Denne afdækken forsamler på forhånd skibets og husets udseende og stof med henblik på den som fuldendt anskuede, færdige ting og bestemmer herudfra fremstillingsmåden. Det afgørende ved techne ligger således på ingen måde i fremstillingen og håndteringen, ikke i anvendelsen af midler, men i den nævnte afdækken. Som afdækken, og ikke som fremstillen, er techne en frem-bringen (Heidegger 1999: 43).

Lettere metaforisk kan det siges, at den fjerneste kysts tegn om det opnåelige, er, hvad der igangsætter byggeriet af et skib, for derefter og i forbindelse med projektets horisont, at annoncere træet som et godt og velegnet byggemateriale.

⁵ Oversættelsen af det engelske ord 'conscious' som brugt i Lene Andersens bogrække Baade- Og.

Selvom Heidegger afsætter plads til at forklare de tilgrundliggende betingelser for den græske håndværksmæssige virksomhed, er det imidlertid den moderne teknik, forstået som noget forskelligt fra tidligere tiders teknikforståelser, der hovedsageligt interesserer ham. Ganske givet er den moderne teknik også en afdækken (Heidegger 1999: 44), men den adskiller sig, idet den afdækker virkeligheden som *bestand*, hvilket vil sige, at naturens energier [...] *overalt bliver bestilt til at være på stedet og stå til rådighed, og at stå således for netop selv at være bestilbart for en videre bestilling* (Heidegger 1999: 46). I sin afdækken fremstår den moderne teknik altså som bestand - vi kan tænke det som beholdning eller ressource - men den er samtidig også et repræsentativt udtryk, for den fundamentale måde den moderne verden er indrettet på. Den moderne teknik afspejler en generel stræben efter bekvemmelighed og maksimal effektivitet, som opstår, når alt er bestilt, styret og sikret således, at dét, vi i et givent øjeblik tilfældigvis står og har brug for, kan opfyldes øjeblikkeligt og ubesværet. For eksempel, har alle maskiner og teknologier den funktion tilfælles, at de står til rådighed, for at kunne indfri vores ønsker. Opvaskemaskinen står og afventer signal om at gå i gang, det øjeblik det skal være, at nogen beslutter sig for, at den snavsede opvask skal rengøres; det påkrævede el og vand står fyldt til randen, altid tilgængeligt i vandhanen og stikkontakten, klar til at fremme den ønskede service så hurtigt, som nødvendigt. Den moderne tekniks store innovative bidrag ligger i dens måde at lagre energi på, en ressource, der anses som det bedste og mest ophøjede, da den er fleksibel nok til at tilfredsstille alle mulige formål. Naturens energier udvindes og opbevares, for altid at stå til rådighed for de opgaver, vi sætter os for; det moderne menneske tilpasser og indretter naturen efter dens eget program. Ikke omvendt. I stedet for at skulle vente på, at floden eller vinden drejer møllen, arbejder den moderne teknik efter menneskers forgodtbefindende krav. Denne omstændighed vidner, for Heidegger om et omfattende skred i vores forhold til virkeligheden. En ældre 'maskine' som for eksempel en vindmølle, hvis vinger godt nok drejer i vinden, *forbliver umiddelbart hjemfaldne i dens blæsen. Men vindmøllen gør ikke luftstrømmens energier tilgængelige for at oplagre dem* (Heidegger 1999: 44). Grundet den moderne teknik, skal mennesket ikke længere tilpasse sine ønsker og gøremål til årstider og naturens øvrige luner; energi er ved hånden, klar til at blive bestilt.

At afdækningen af den moderne teknik får ting i al almindelighed til at fremstå som bestand, siger samtidigt noget om menneskers forhold til verden. For at kunne producere bestilt elektricitet og sikre en given bestand eller beholdning, må verdens råmaterialer

fremstå for os som bestillings-egne ressourcer klar til at tjene vores ønsker om styring og distribuering af strøm. I det store hele fremstår naturen som en ren og skær ressource, der skal omdannes til energi og atter mere energi. Teknikken bliver dermed en måde at omdanne knap så effektive former for beholdning til mere effektive former, da dette bestandens effektivitets-udsyn gennemsyrrer den generelle virkelighedsopfattelse i den moderne teknificerede verden. Naturen bliver med andre ord gjort til genstand for den moderne tekniks udvinding af energier (Heidegger 1999: 45-46); naturen er med andre ord *energibestandens hovedreservoir*. Teknikkens væsen strækker sig altså langt ud over den blotte brug og fremstilling af maskiner; den af-dækker i højere grad en generel indstilling eller tænkemåde som går forud for omgangen med disse. Som Heidegger eksemplificerer, kan vi ikke effektivt udforme diverse landbrugsaggregater med det formål at dyrke et givent landområde, før jorden, i kraft af den moderne tekniks afdækken, fremtræder som *kuldistrikt, undergrunden som malmaflejring*. Tidligere fremstod jorden som mark for bondens bestilling, *hvor bestilling endnu betød omsorg og pleje* (Heidegger 1999: 45). På den baggrund viser den moderne tekniks væsen sig derfor som en form for afdækken, der gør det muligt at fremstille og bruge maskiner, således at vores generelle bekvemmeligheder så vidt muligt er mødt og maksimerede. Når nu Heidegger skriver, at ordet 'bestand' får rang af en *titel* (Heidegger 1999: 46), så er det for at fremhæve det allestedsnærværende nærvær, som knytter sig til ordets betydning. For selv den *gængse tale om menneskemateriale*, eksemplificeret ved et udtryk som 'en kliniks patientmateriale', er, ifølge Heidegger, ingen tilfældighed, men taler for, at den moderne teknik ligeledes indskriver mennesket i sit herredømme. Dermed ikke sagt at den moderne teknik skal forstås som en ren og skær menneskelig aktivitet. For den moderne tekniks udfordren af naturen - udvinding af energi - er ligeledes en udfordren, der samler mennesket i bestillingen - *Dette forsamlede koncentrerer mennesket om det at bestille det virkelige som bestand*, skriver Heidegger (Heidegger 1999: 49).

Den moderne teknik udgør også grundlaget for den moderne videnskab, og ikke omvendt, som 'fornuften' måtte foreskrive. Den videnskabelige forskning gør det muligt for os at bruge naturen som energireserve, da den af-dækker naturen som bestand. Som Heidegger forklarer, så kræver fysikken, *at naturen melder sig på en eller anden beregningsmæssigt konstatérbar måde og forbliver bestilbar som et system af informationer* (Heidegger 1999: 52), hvilket vil sige, at de moderne naturvidenskabers forestillings- og tænkemåde har gjort naturens kræfter til en beregnelig sammenhæng. Der er altså, ifølge Heidegger,

tale om et gensidigt forhold den moderne teknik og naturvidenskaben i mellem. Den moderne verdens hang til at bedrive eksakt videnskab, bliver samtidig et udtryk for en dominerende værensopfattelse, der unddrager sig og tilbageviser alt, som ikke kan kvantificeres systematisk, hvilket får Heidegger til at slutte, at den moderne teknik blev indledt, *da den kunne støtte sig på den eksakte naturvidenskab* (Heidegger 1999: 51:) Naturen står, med andre ord, derfor til regnskab for videnskaben og må levere enkle og brugbare svar. At den moderne teknik gør brug af den eksakte naturvidenskab, er imidlertid ikke ensbetydende med, at den moderne tekniks væsen er naturvidenskab. For som det fremgår, så er ækvivaleringen af den moderne tekniks væsen med naturvidenskaberne, for Heidegger, udtryk for et *bedragerisk skin* (Heidegger 1999: 53).

Som allerede påpeget, medgiver Heidegger indledningsvist, at den gængse opfattelse af teknik - forstået som en menneskelig aktivitet og et middel til opnåelse af mål - er rigtig, omend ikke sand, da den instrumentelle og antropologiske bestemmelse af teknikken, viser sig at være principielt uholdbar og derfor utilstrækkelig som forklaringsmodel for teknikken væsen (Heidegger 1999: 50). Selvom modellen indfanger de overordnede fællesbetingelser og det særegne ved teknikken apparater, overser den teknikken væsen. Dette er for Heidegger ikke uden betydning, da al instrumentel og antropologisk teknik forudsætter teknikken væsen forstået som en måde at afdække på. At bygge maskiner er ganske rigtigt en menneskelig aktivitet, som vi vælger at udføre med henblik på opfyldelsen af bestemte mål. Men for overhovedet at være i stand til at sætte de påkrævede aktiviteter i værk, kræver det, at det værendes manifestation på forhånd er os givet eller *tilskikket* i kraft af den såkaldte lysning, såvel som at den moderne teknik overhovedet i en værenshistorisk sammenhæng, må fremtræde sikret og styrbar, altså som bestand.

Heideggers såkaldte lysning er ikke til at 'bygge' eller opføre, da den er udenfor menneskets kontrol, og overgår vores fremstillingsevner. At vi overhovedet kan begribe værktøjer, maskiner og teknologier og nærmest problemfrit kan gøre brug af disse, skyldes, at vi allerede har et værenshistorisk forhånden- og vedhåndenværende kendskab til disse; vi er med andre ord forudindtagede i vores omgang med og i verden, og denne forudindtagethed er kun mulig som følge af den førømtalte lysning. *Lysningen* siger noget om det værendes manifestation og dets gyldighed for menneskers omgang med noget værende, eksempelvis værktøj og maskiner. En art forfejlet forståelse af teknikken afdækkende væsen udbreder imidlertid opfattelsen af, at verden er under menneskets kontrol, at vi kan styre den. Heidegger forklarer, at det afdækkende ved teknikken væsen

ikke et konkret produkt af det menneskelige arbejde (Heidegger 1999: 55). Lysningen er altså denne nødvendige forudgående værens-disposition, som mennesket passivt lader sig udstyre med i verden; lysningen tilskikker det værende som følge af en art afdækningens gennemstrømning i mennesket. Den er ikke et direkte resultat af menneskers vilje-drevne handlinger, ej heller noget vi som sådan kan kontrollere eller bestille.

Ikke desto mindre er menneskets selvforståelse, at det selv er den moderne verdens epicenter; det kontrollerende organ i det diskursive netværk til regulering af en art villighedens, duelighedens og mulighedens maskineri; at vi styrer og sikrer alt omkring os som en form for guddommelig kraft. Selv Rhinstrømmen fremtræder som noget bestilt når vandkraftværket omfatter den, skriver Heidegger (Heidegger 1999: 45). Et givent materiales stoflighed må være afdækket, således at 'det-der-skal-frembringes' - fx ressourcer og energi - på forhånd bestemmer fremstillingsmåden *med henblik på den fuldendt anskuede, færdige ting* (Heidegger 1999: 43). Den underliggende pointe her, er, at ikke nok med at vi jager forbi teknikkens væsen, så længe vi forestiller os teknikkens væsen som instrument, så gør mennesket sig også til *jordens herrer* og bliver derfor hængende i forestillingen om, at det mestrer teknikken. Således er vi i kraft af lysningen tilskikket en generel 'klaroverhed', men mennesket befinder sig samtidigt i den moderne tekniiks afdækkende modus.

Ifølge Heidegger, tager mennesket del i styringen og sikringen - altså bestillingen - som en af afdækningens måder, idet han udøver teknikken i den moderne verden. Som han skriver, så finder mennesket sig [...] *overalt allerede bragt ind i det uskjulte, [...] der hvor [det] åbner sit øje og øre, lukker sit hjerte op, giver sig fri i tanke og stræben, skabelse og virke, bøn og taksigelse [...]* (Heidegger 1999: 48). Vi befinder os altid inden for lysningens sammenhæng, hvilket, ifølge Heidegger, ikke kan være vores skaberværk. Alle vores tanker, vores gøre og laden, kan siges, at være svar på måden det værende fremstår for os som uskjulthed. Den moderne verden viser sig for mennesket som kontrollerbar, og naturstof, materialer og bestanddele fremstår som monter- og brugbare, hvilket foranlediger, at vi overhovedet beskæftiger os med teknik. Den moderne verdens afdækning kalder mennesket frem og strømliner det teknikkens væsen; det forsamler mennesket og koncentrerer det om dét, *at bestille det virkelige som bestand* (Heidegger 1999: 49). På den baggrund er det snarere teknikkens væsen der beskæftiger mennesket og ikke omvendt.

Al handlen afhænger af denne særlige receptivitet, da den muliggør og udløser enhver respons, men pointen er lidt en anden sat i et forhold til den moderne verdens lysning. Teknikken gør nemlig, at vi tænker os selv som værende i fuldstændig kontrol over verden. Det paradoksale er imidlertid, at vi ikke har kontrollen over det at være i kontrol. Med andre ord bestemmer det moderne menneske ikke den omstændighed, at det styrer, sikrer og bestiller teknikken. Tværtimod. Vi er bestilt til at være jordens herrer, fordret til at udfordre naturen og tilpasse den vores ønsker og krav (Heidegger 1999: 56). På dette tidspunkt i Heideggers fremstilling, står det klart, at den nødvendige betingelse for den moderne tekniks 'strømlining' af mennesket - hvad Heidegger også selv omtaler som en 'forsamlende koncentration' - er det såkaldte *still-ads* (Ge-stell). Stilladset involverer sig som et til mennesket *udfordrende krav*; det [...] *forsamler mennesket til at bestille det sig af-dækkende som bestand* (Heidegger 1999: 49) - vi kan også tænke dette som en ensretning af det forskellige, eller en art autonom bestemmelse af det heteronome. Stilladset [...] *udfordrer [mennesket] til at afdække det virkelige på bestillingens måde som bestand [...] det tekniske [...] falder imidlertid inden for det tekniske arbejdes område, som altid kun modsvarer still-adsets udfordring, men aldrig selv udgør denne endsige bevirker den* (Heidegger 1999: 50). Sagt på en anden måde er det moderne menneske udfordret til at bestille naturen og sig selv som bestand.

1.4 - Et svar på teknikken udfordring

Vi er nu nået til bestemmelsen af teknikken væsen som en art stillads, en for Heidegger farefuld omstændighed, som vi endnu ikke har fået svar på, hvad man skal gøre ved. Som allerede påpeget, var teknikken væsen en form for afdækken. En afdækken, der udfordrer mennesket til at afsløre naturen som bestand. Spørgsmålet om teknikken er så, hvordan vi skal forholde os til denne udfordrende stillen? Ifølge Heidegger, så er det farlige ikke teknikken som sådan. *Teknikkens væsen er, som en tilskikkelse af afdækning, faren* (Heidegger 1999: 57). Vi kan godt eksemplificere faren med udgangspunkt i vor tids kapitalistiske økonomis afledte konsekvenser for miljøet, eksempler som forurening, skovrydning, ressourcspild og lignende, men det ville, ifølge Heidegger, kun gælde som en 'ontisk' udredning af den moderne tekniks dysfunktionaliteter. Heideggers hovedinteresse ligger i det ontologiske problem, der vedrører teknikken værensmodus, navnlig måden denne værensmodus lader sig frem-bringe, og er i mindre udstrækning optaget af

teknikkens ontiske problematikker. I den sammenhæng fremgår det, at der er to ontologiske farer forbundet med den moderne tekniks væsen. Det første problem vedrører den omstændighed, at væren meget let lader sig forveksle med det værende, hvilket udtrykker en form for værensglemsel (Macauley 1996: 107). Dette problem er ifølge Heidegger gennemgående for måden væren løbende har manifesteret sig op igennem historien, men den moderne epokes værensforståelse er særligt disponeret til at skjule det værendes væren: *Hvor still-adset hersker, præger styring og sikring af bestanden af afdækken. De tillader sågar ikke længere deres eget grundtræk, nemlig denne afdækken, at komme til fremtrædelse som sådan* (Heidegger 1999: 57). Still-adsets herredømme, som det også omtales, lader på særlig vis sin egen afdækken forblive skjult som følge af en udbredt opfattelse af, at vi er herrer over og mestrer denne; altså at vi skaber og styrer afdækningsmåden karakteristisk for den moderne teknik. Da målet for den moderne teknik er at maksimere udvindingen og udnyttelsen af energi ved brug af fremstillede midler, reproducerer mennesket forestillingen om, at det er *jordens herre*. Således

[...] udbreder den illusion sig, at alt hvad der kommer i møde kun består, for så vidt som det er menneskets makværk [...] Mennesket står på en så afgørende måde under stilladsets udfordring, at det ikke fornemmer den som tiltale og et krav og overser sig selv som den tiltalte og krævede, og dermed også overhører enhver måde, hvorpå det ud fra sin væsen ek-sisterer i en tiltales område, og derfor aldrig kan møde kun sig selv (Heidegger 1999: 56).

Den dominerende opfattelse, at vi mestrer vores egen tænkning og er kilde til den moderne tekniks pågældende lysning, spærrer for erkendelsen af, at væren er blevet overdraget eller er os 'givet'. Heidegger eksemplificerer dette forhold med udgangspunkt i den traditionelle bonde. Bonden er udmærket godt klar over, at han afhænger af naturens samvirke, og hvorledes dette former og bestemmer hans arbejde på marken. *Ved såningen af kornet giver [bondens virksomhed] sæden vækstens kræfter i vold og værner om dens trivsel* (Heidegger 1999: 45). Kornets vækst kræver en smule regn og noget sol, dog ikke for meget, og jordens beskaffenhed skulle gerne være righoldig og frugtbar, osv. osv. Er bare nogle få af disse betingelser ude af proportion med afgrødernes behov, risikerer bonden at kompromittere sin høst. Analyserer vi på samme forhold, men gennem teknikkens moderne linse, ser vi hvorledes agerbrug bliver til en art *motoriseret ernæringsindustri*. Den moderne landmand kan uden problemer igangsætte vandkanoner og sprinklere til

vanding af marken; ved brug af en kontakt kan han ligeledes tænde for transmittering af lyset, og stråle jordens afgrøder. Sammenlagt indgyder den moderne agerbrugs tekniske tiltag følelsen hos landmanden, at han har fuldstændig styring og effektiv kontrol over dyrkningen af jord og den samlede proces; at han ensidigt frembringer og dermed er herre over det endelige produkt. Heidegger påpeger, at den moderne landmands styringsfølelse og effektivitetskrav er ligeså afhængig af den omstændighed, at afgrøder groer på grundlag af *naturgivne betingelser*, som den traditionelle bonde var det (ibid.). Landmanden er ikke frembringer af afgrøders organiske vækstprocesser, han optimerer blot de naturgivne betingelser til befordring af afgrødeplanternes vækst. I og for sig selv kan han ikke bare få afgrødsplanterne til at gro. Således er der altså tale om en naturlig begrænsning i landmandens styringsaktiviteter, en begrænsning, der oftest unddrager sig hans blik som følge af Stilladsets herredømme.

Selvom det moderne menneske udvinder kullet fra jorden, forbrænder det og omdanner dets energi til brugbar elektricitet, skal selve processen ikke forstås som skabelse, men rettere som transformation. Vi regner kullet for brændbart og afhænger af dets specificitet, stabilitet og anvendelighed, noget som mennesket ikke har kunnet frembringe på egen hånd. Den moderne teknik nærer altså det bedrageriske skin eller illusionen om, at vi er et suverænt styringsorgan, men principielt kan vi kun indgå i et arbejde med dét, de disponible ressourcer og naturens love kaster af sig.

Den anden fare, Heidegger fremlægger, vedrører det forhold, at Stilladsets afdækning samtidig er en tildækning. Det vil sige, at Stilladset - forstået som en tilskikkelse, der har bestillingens art - skjuler afdækningen som sådan og fortrænger enhver anden mulighed for afdækning (Heidegger 1999: 57). Stilladset bliver den moderne verdens nidkære lysning, som stille forlanger, at vi ingen andre lysninger har. Analogisk, kan vi passende sidestille denne skjulen med dyrkelsen af bibelens første bud, som siger: *Jeg er Herren din Gud [...] Du må ikke have andre Guder*.⁶ Et mere moderne eksempel, der afspejler samme omstændighed, er den passionerede idealisme såvel som fastfrosne dogmatik, man nogle gange møder blandt logiske rationalister, eller den videnskabsteoretiske retning scientisme. Vi kan ikke være uden en egentlig værensforståelse, omvendt kan ingen værensforståelse privilegeres i sådan en grad, at den ses for mere 'rigtig' end andre værensforståelser, som tilfældet er med den moderne tekniks tildækning af afdækningen.

⁶ Hentet fra Bibelens 2. Mosebog, kapitel 20, vers 1-3. Det Danske Bibelselskab, 1993. Oversættelse autoriseret af Hendes Majestæt Dronning Margrethe II ved kgl. resolution af 19. februar 1992.

Således skjuler det udfordrende still-ads da ikke kun en ældre afdækningsmåde, frembringelsen, men den skjuler afdækningen som sådan og med den det, hvori uskjulthed, dvs. sandhed, tildrager sig (Heidegger 1999: 57). Med andre ord, danner de af Stilladset to farer tilsammen - (i) dens hemmeligholdelse af det værendes væren som kilden til alle tænkemåder og opfattelser, og (ii) dens privilegering af det tilgrundliggende kendskab for det værende som eneste og sande tænke måde - et med hinanden forbundet hele.

På denne baggrund, sætter Heidegger sig for, at give svar på, hvad løsningen, på den moderne tekniks dertilhørende farer er. Men som Heidegger allerede påpegede i begyndelsen af skriftet, så vil ethvert velvilligt forsøg på at afvæbne den moderne tekniks farer, udtrykke en attitude, stærkt domineret af teknikkens moderne væsen. Den instrumentelle forestilling om teknikken *behersker enhver bestræbelse på at bringe mennesket i det rette forhold til teknikken [...] Man vil, som det hedder, være "teknikkens herrer". Man vil mestre den* (Heidegger 1999: 37). Selve udformningen af teknikkens problemer såvel som disses løsninger, er foranlediget af den af teknikkens omfattede anskuelse, hvilket vil sige, at det der umiddelbart er tiltænkt overvindelsen af teknikkens problemer, ender med at reproducere dem i stedet. Netop fordi Stilladsets herredømme udbreder den opfattelse, at teknikkens spørgsmål og problematikker kan besvares og løses i kraft af menneskelige handlinger, formår den menneskelige virksomhed aldrig umiddelbart at imødegå teknikkens farer. *En menneskelig præstation kan aldrig alene afvende denne fare* (Heidegger 1999: 63). En af de måder hvorpå teknikkens væsen adskiller sig fra teknikken, er, at den ikke kan tages hånd om, på samme måde som teknikken kan, uden at kvalificere og varigt sikre de af Heideggers opstillede ontologiske farer, hvilket også siger noget om bevæggrundene for hans ringeagt for ontiske problemstillinger. Pointen synes at være, at så længe vi ignorerer og ikke tager stilling til ontologiens problematikker, kan ingen forandringer af betydning finde sted (Heidegger 1997: væren og tid).

Mens teknikkens kræfter og potentialer gør det muligt for det moderne menneske at føle sig uovertruffen og i mesterlig særklasse, for hvad angår styring og sikring af alt, der måtte falde indenfor Stilladsets afdækken, er teknikkens væsen noget der falder uden for kontrollens og effektivitetens domæne; mennesket kan, med andre ord, hverken styre eller sikre teknikkens væsen. Som Heidegger forklarer, så erfarer vi Stilladset som en tilskikkelse af afdækning, idet vi betænker teknikkens væsen (Heidegger 1999: 55). Det er den moderne tekniks pågældende lysning i historiens vordende bevægelse, der gør det

moderne menneske til, hvad det er; lysningen er menneskets skæbne, *men den er aldrig en skæbnemæssig tvang* (Heidegger 1999: 54). Når Heidegger nu bruger ordet 'skæbne', så er det med stadigt hensyn til den ontologiske differens, og ikke med udgangspunkt i en art teologisk konvention. Væren er ikke det værende eller noget værende, på samme måde som væren heller ikke er Gud eller én blandt mange guder (Heidegger 1999: 55-56). Væren skal, så at sige, ikke forstås som det værendes måde at være på, men i stedet, som et tidsbestemt tilstedevær i en art lysningens epokale nærvær; at vi er til stede i kraft af en lysning, der er os tilskikket eller 'givet'. Enhver afdækningens tilskikkelse - dermed også teknikkens væsen - tildrager sig for mennesket som en given. Lysningen er os overdraget, og vi modtager den som noget, der hverken kan opfindes endsige produceres. Dette synes at være Heideggers væsentligste ærinde i teksten, nemlig at påminde os om at lysningen falder uden for teknikkens gængse forestillinger om styring, sikring, kontrol og effektivitet, altså karakteristika definerende for Stilladset.

Heidegger afslutter essayet med et håb om at *blikket for, og tiltroen til det givende* på ny lader sig vække og indstifte (Heidegger 1999: 64). Selvom det moderne Stillads' lysning per definition er 'faren', forbliver den immervæk en afdækningens tildragelse. Først når tilsløringen af det værendes væren er afsløret, og det moderne menneske ikke længere tænker sig selv som verdens epicenter, synes værdsættelsen for lysningen og en art taknemmelighedens værn mod den teknificerede tidsalders farer, at have meldt sin fremkomst.

2.1 - Kapitalismen og den moderne teknik

Heideggers ontologiske undersøgelse af den moderne teknik, kan tænkes som en samtidsdiagnose af socialfilosofisk art, der rækker langt ind i den økonomiske dimension. Som det fremgik af det foregående afsnit, er den moderne teknik defineret som Stillads, hvilket er den metafysik, der følger med teknikkens væsen. Det skal på dette tidspunkt gøres klart, at det noget digteriske begreb 'Stillads' betegner en dominerende tænkemåde, der gør en abstrakt relationsstruktur alverdens tekniske maskiner og deres økonomiske output imellem, mulig; her er tale om et u håndgribeligt distributionsnet, der er betinget af et komplekst økonomisk system - et system hvori mennesket selv er endt som bestand. Fra et overordnet perspektiv kan vi sige, at begreber som, planlægning, kontrol, styring, sikring og bestand, foruden at være beskrivende for den udbredte instrumentielle tænkemåde,

også er typiske ord, der optræder i den almindelige økonomiske sprogbrug. Dette er ikke nogen tilfældighed, da den moderne teknik er repræsenteret i den økonomiske produktions- og udvekslingsstruktur på måder, der nu vil blive tydeliggjort med udgangspunkt i Karl Marx' analyse af den kapitalistiske produktionsmåde, nærmere bestemt forholdet mellem værktøj og maskiner eller overgangen fra manufaktur-perioden til stor-industrien. Forinden, vil jeg gerne minde læseren om en af Heideggers pointer fra Spørgsmålet om teknikken, når han skriver, at det [...] *forsamlende koncentrerer mennesket om det at bestille det virkelige som bestand* (Heidegger 1999: s.49), altså at det ikke er mennesket, der beskæftiger teknikken, men teknikkens væsen (Stilladset), der beskæftiger mennesket.

I kapitel tretten af 'Kapitalen: kritik af den politiske økonomi' fremgår det af fjerde fodnote, at: *Teknologien afdækker menneskets aktive forhold til naturen, dets livs umiddelbare produktionsproces og derigennem også dets samfundsmæssige livsforhold og de åndelige forestillinger, der udspringer af dem* (Marx 1971: s. 547). Vi kan her fra en umiddelbar betragtning identificere fem begrebsmæssige momenter af betydning for den videre fremstilling: Teknologien, forholdet til naturen, den aktuelle produktionsproces, produktionen og reproduktionen af de samfundsmæssige livsforhold (de sociale relationer) og de åndelige forestillinger. For Marx udgør disse fem momenter ét uløseligt forbundet hele, der, på grundlag af en af historiens givne produktionsmåder, er bestemmende for menneskets livsforhold (Harvey 2010: s. 195). Det vil sige, at vi, ifølge Marx, kan undersøge hvorledes en given epokes tekniske aggregater *internaliserer* et bestemt forhold til de andre elementer, det være sig naturen, de sociale relationer og åndelige forestillinger osv. Teknikken er således ikke at forstå som et blot og bart middel, men som en afdækken. På samme måde forklarede Heidegger, hvorledes teknikens væsen strækker sig langt ud over den blotte brug og fremstilling af maskiner; den af-dækker i højere grad en generel indstilling eller tænkemåde, som går forud for omgangen med disse. Det er heller ikke tilfældigt, når Marx vælger at tale om teknologien som et 'afdækkende' fænomen. For hverdagen er afdækket på en måde, vi ikke nødvendigvis lægger mærke til, men som ikke desto mindre siger en del om vores forhold til naturen, teknologier, sociale relationer, åndelige forestillinger og den generelle produktionsmåde i øvrigt. Marx betænker i den forbindelse forholdet mellem 'værktøj' og 'maskine' og skriver, at:

Den maskine, som den industrielle revolution tager sit udgangspunkt fra, erstatter den arbejder, der bruger blot et enkelt stykke værktøj, med en mekanisme, der anvender et stort antal redskaber af samme eller lignende art på samme tid og som drives af én enkelt drivkraft af hvad art, den nu må være. Her møder vi maskinen, men i første omgang som simpelt element i den maskinmæssige produktion (Marx 1971: s. 551).

Grundlaget for den industrielle revolution er tilvejebragt af et skift i produktivkræfterne, altså den omstændighed at værktøj bliver til maskiner, og at de sociale relationer forandrer sig relativt til denne udvikling. Så det at kalde værktøjet for *en simpel maskine*, og omvendt, maskinen for et *sammensat værktøj* er for Marx som definition ikke tilstrækkelig, da den overser et væsentligt element, nemlig den historiske proces. Som Marx påpeger, så internaliserer dampmaskinen godt nok en række funktioner til opfyldelsen af visse ydelser - såsom at udvinde og forbruge naturressourcer mere effektivt, yde drivkraft for andre maskiner og frigøre kapital fra lokalt segmenterede energikilder etc. - men det var ikke dampmaskinen selv, der fremkaldte den industrielle revolution. Som han skriver, var det fremkomsten af maskinen (den moderne teknik), *der gjorde revolutionen af dampmaskinen nødvendig* (Marx 1971: s. 550). Fremkomsten af maskinen skabte altså et revolutionerende nyt forhold til produktionsforholdene, særligt naturen som følge af et skift i måden energi produceredes på. Hvad angår de sociale relationer, skriver Marx, at den Kooperation ved arbejdsdelingen, der karakteriserede manufakturen, i forlængelse af den industrielle revolution, fremtræder som en kombination af maskiner, der udfører hver sin del af arbejdet (Marx 1971: s. 555). Det vil altså sige, at de tekniske landvindinger ændrede sig sideløbende med de sociale relationer. Resultatet af de sociale bevægelser blev udviklingen af et struktureret maskinsystem bestående af enkelte arbejdsmaskiner af forskellig art, der var mere fuldkommen *jo mere kontinuerlig processen* [var] *som helhed* (Marx 1971: s. 557). Men som Marx skriver, så måtte storindustrien [...] *gøre sig til herre over det produktionsmiddel, der var dens kendetegn, nemlig selve maskinen, den måtte producere maskiner ved hjælp af maskiner. Først på den måde skabte storindustrien det tekniske grundlag, der svarede til dens krav og kom dermed på egne ben* (Marx 1971: s. 562). At maskiner kan producere andre maskiner, er samtidigt en blotlægning af den kapitalistiske produktionsmådes tekniske grundlag. Maskineriet får, forstået som arbejdsmiddel, en materiel eksistens, *der betinger, at menneskekraft erstattes af naturkræfter og erfaringsmæssig rutine af bevidst anvendelse*

af naturvidenskaben (Marx 1971: s. 564). På samme måde gjorde Heidegger opmærksom på, at den videnskabelige forskning gør det muligt for os at bruge naturen som energireserve, da den afdækker naturen som bestand. Som han skriver, så melder naturen *sig på en eller anden beregningsmæssigt konstatérbar måde og forbliver bestilbar som et system af informationer* (Heidegger 1999: 52), hvilket vil sige, at naturvidenskaben, i sin uløselige forbindelse med den moderne teknik, har gjort naturens kræfter til en beregnelig sammenhæng.

Selvom maskinen og lignende tekniske forbedringer umiddelbart synes at indvarsle et frigørende potentiale for mennesket, uddarmer maskinens indtog sig som en udvidelse af grænserne for kapitalakkumulation og kapitalcirkulation. Som vi skal se forårsager kapitalismens tekniske grundlag at kapitalejeren må adlyde det larmende markedes økonomiske befalinger, og arbejderen kobles til den kapitalistiske produktionsproces som et simpelt vedhæng - maskinen beskæftiger mennesket.

Som Marx påpeger afslutningsvist i første afsnit af trettende kapitel, bliver arbejdsprocessens kooperative karakter i forbindelse med stor-industriens etablering nu *en teknisk nødvendighed, dikteret af selve arbejdsmidlets [maskinens] natur* (Marx 1971: s. 564), hvilket vil sige, at det simple hånddrevne værktøj optræder som integreret del i maskinen, således, at det nu er maskinen, der selv bruger værktøjet og ikke den menneskelige hånd. Men maskinens 'natur' indordner samtidigt mennesket - kapitalist såvel som arbejder - i sit tekniske apparat. Eksempelvis må kapitalejeren forinden udregne forholdet mellem maskinens værditilførelse (konstant kapital), og den potentielle menneskelige arbejdskraft (variabel kapital) den erstatter, for derved at få fuldt udbytte af anvendelsen af maskinerne i produktionen. For at sige det simpelt, er der et økonomisk incitament for at anvende maskiner, såfremt maskiner er billige og den menneskelige arbejdskraft er dyr. I hvilken udstrækning, og om der overhovedet kan spares på den menneskelige arbejdskraft, afhænger imidlertid af arbejdskraftens markedsværdi, og denne værdi varierer, alt efter hvilket marked vi kigger på⁷. Således er kapitalistens skæbne styret af en usynlig hånd (Marx 1971: s. 572).

⁷ Marx forklarer eksempelvis, at der i tiden var et større incitament for at indføre maskiner i Nordamerika, da der var mangel på arbejdskraft og derfor højere arbejdskraftsomkostninger. Samtidig havde England et overskud af arbejdere, hvilket medførte lave priser på arbejdskraft og dermed et lavere økonomisk incitament til at bruge maskiner i produktionen (Marx 1971: s. 573). Dette forhold peger altså på, at der er forhold, der synes at begrænse brugen af maskiner. Vi skal ikke lede længe for at finde et mere nutidigt eksempel. Tag

Hvad angår maskindriftens umiddelbare følger for arbejderen, skaber den nye betingelser og motiver for at forlænge og intensivere den daglige arbejdsproces grundet tre sammenhængende faktorer. (i) Maskiner gennemgår slid, i kraft af de bliver brugt; (ii) de fortæres af elementerne, som følge af de ikke bliver brugt, altså ruste og lignende; og (iii) økonomisk devalueres de med tiden. Den sidste faktor kan illustreres ved at antage, at en kapitalejer købte en maskine for to millioner kroner for et år siden, og kapitalejerens konkurrenter i det nuværende år kan købe den samme maskine for en million kroner⁸. Værdien af de producerede varer ville efterfølgende falde, og kapitalejeren ville have et underskud svarende til halvdelen af maskinens værdi⁹. Uanset hvor ny og livskraftig en maskine den end måtte være, er dens værdi [...] *ikke mere bestemt af den arbejdstid, der rent faktisk er materialiseret i den selv, men af den arbejdstid, som er nødvendig for at reproducere den selv eller en bedre maskine* (Marx 1971: s. 588). Faren for kapitalejeren bliver, at den erhvervede maskine, taber værdi i en større eller mindre udstrækning. Er maskinens levetid ti år, svarer en tiendedel af maskinens værdi alt andet lige til den årlige produktion, såfremt den generelle antagelse er, at den cirkulerer som konstant kapital på markedet. Er alt andet *ikke* lige, og det viser sig, at værdien på den erhvervede maskine er faldet til et punkt, der ligger under værdien af den arbejdskraft den erstatter, er kapitalejeren hensat i en ufordelagtig position relativt til sine konkurrenter. Den enkelte kapitalejer tilskyndes derfor til at bruge sin maskine så meget, og så hurtigt som muligt, for at undgå problemerne i forbindelse med det 'moraliske spild' (maskinens økonomiske devaluering) og værdiforringelsen af egen maskine, ved introduktionen af nye og bedre maskiner. For arbejderen, manifesterer dette sig socialt i form af ugunstige arbejdsvilkår¹⁰.

bare måden hvorpå produktionen af amerikansk elektronik bliver spaltet og delt op i mindre arbejdsprocesser, for derefter at blive outsourcet til Kina. I stedet for at man i USA anvender en dyr maskine og ansætter 20 medarbejdere, ansætter man to tusind værktøjsarbejdere i Kina. Denne omstændighed bliver en kæp i hjulet for ideen om, at kapitalisme uvægerligt bevæger sig i retning af større tekniske forbedringer og teknologiske landvindinger (Harvey 2010: s. 208).

⁸ Eller det som svarer til det samme, for eksempel en maskine til to millioner kroner, hvis effektivitet er tilsvarende fordoblet.

⁹ Det er selvfølgelig vigtigt at huske på, at Marx' intellektuelle ambition med Kapitalen, er at fremstille en arbejdsværdilære. Ifølge Marx, er alle varers værdirealitet afgjort af en bestemt mængde nedlagt arbejdstid.

¹⁰ I midten af 1970'erne fastholdt det Vesttyske fagforbund høje lønninger, hvilket skabte et stærkt incitament for teknologisk innovation. Sammenligner man med resten af verden, indkasserede den Vesttyske økonomi relativ merværdi i kraft af dens teknologiske fordel, men de arbejdsbesparende foranstaltninger skabte strukturel arbejdsløshed (Harvey 2010: s. 213-14). Ifølge professor i antropologi og geografi med særlig interesse for kapitallogik, David Harvey, har tendensen i amerikanske sammenhænge været at bebrejde konkurrence og outsourcing af lavtlønnede arbejdere fra lande som Mexico og Kina, for de ondt, der er i

Arbejdsprocessens intensitet og hastighed kan ændres og reguleres således, at der enten sker en fortætning af arbejdet, og/eller at arbejdsdagen forlænges.

Anvendelsen af maskiner bringer altså nye motiver med sig til forlængelse af arbejdsdagen. Ligeledes omdanner maskinen, ifølge Marx, selve arbejdsmåden såvel som *karakteren af den samfundsmæssige arbejdsorganisme* således, at enhver modstand imod denne tendens, svækkes. Anvendelsen af maskiner åbner samtidigt adgang for en større og mere alsidig hob af arbejdere, og fritstiller de arbejdere, som maskinen fortrænger. Derved skabes der en overflødig arbejderbefolkning, der lader sine vilkår diktere af den moderne teknik og kapitalens sammenvoksede orden. Heraf kommer, ifølge Marx, det påfaldende fænomen i forbindelse med den moderne industris tilsynekomst, nemlig at maskinen omstyrter de moralske og naturlige grænser for arbejdsdagen. Her gør et økonomisk paradoks sig gældende, for [...] *det vældigste middel til forkortelse af arbejdstiden slår om til at blive det mest ufejlbarlige middel til at forvandle hele arbejderens og hans families levetid til arbejdstid, disponibel for kapitalens værdiøgning* (Marx 1971: s. 592).

Maskinerne indgår altså i det væsentlige, som led, i produktion af merværdi, og udgør det materielle såvel som det tekniske grundlag for den kapitalistiske produktionsmåde. Fabrikkens samlede bevægelse udgår ikke fra arbejderen, men fra maskinen, og derfor, kan det arbejdende personale udskiftes, uden at der sker afbrydelser i selve arbejdsprocessen. Maskinsystemets tekniske grundlag forsamler mennesket og koncentrerer det om dét, *at bestille det virkelige som bestand* (Heidegger 1999: s.49). Godt nok er værktøjets ydedygtighed blevet frigjort fra den menneskelige arbejdskraft, men arbejderen er i maskinsystemet gjort til maskinernes levende påhæng. Og kapitalisten er, som besat, drevet af økonomiske incitamenter til at kontrollere, styre, sikre og effektivisere sin maskinproduktion (hvad Marx omtaler som fetish). Mennesket tænkes således på grundlag af den moderne teknik, som forhåndenværende genstand, der, inden for rammerne af det kapitalistisk indrettede samfund, skal facilitere maskindriftens faste rytme. Disse praktiske omstændigheder forbliver imidlertid skjult for arbejderen såvel som for kapitalisten. Med Marx' ord, så *ved [de] det ikke, men de gør det* (Marx 1971: 173).

Som påpeget i Heidegger-afsnittet, i forbindelse med stilladsets udfordring af mennesket, så indskriver mennesket sig i dets skjulte herredømme samtidigt med, at det giver ham anledning til at tro sig selv som suverænt styringsorgan, som *teknikkens herre*. Sammen,

den amerikanske arbejderklasse, men som han forklarer, har undersøgelser vist, at cirka to tredjedele af de tabte arbejdspladser skyldtes teknologiske forandringer (Harvey 2010: s. 220).

er stilladset og kapitalismens værdigrundlag karakteristiske virkemidler for den moderne teknik. Men dét, der 'virker', skal i denne sammenhæng ikke tænkes som menneskets viljebærende handlinger, men som en epokal historisk skæbne, der hersker over og overvælder alt ved at afdække totaliteten af det værende for den menneskelige forståelse. For overhovedet at kunne igangsætte de fornødne økonomiske aktiviteter i den moderne tidsalder, kræver det, at det værendes manifestation på forhånd er os givet eller *tilskikket* som følge af den såkaldte lysning; at teknikkens væsen, stilladset, afdækker det værende som bestand. Men ordet Stillads henviser ikke blot til apparater og maskiner, hvilket den Marxske terminologi kunne give anledning til at tro. Som Heidegger forklarer, så er de lige så lidt instanser og arter af Stillads, *som manden ved omstillingsbordet og ingeniøren på den tekniske tegnestue er det. Alt dette hører ganske vist som bestanddel, som bestand, og som bestiller, hver på sin måde til stilladset* (Heidegger 1999: 59). Stilladsets væsen er først og fremmest en afdækningsmåde, der udfordrer og knytter sig til mennesket.

2.2 - Stilladsets afdækkende-tildækken med udgangspunkt i produktionsforholdene.

Som vi så, var der ifølge Heidegger en væsensforskel på teknik og teknikkens væsen, som er vigtig at holde sig for øje. Teknik og teknologier er afstedkommet af en værenshistorisk lysning, hvilket i et Heideggeriansk perspektiv betyder, at selv de førnævnte Marxske sociale momenter fra fodnoten i kapitel tretten af kapitalen, er gjort mulige som følge af en forudgående værens-disposition. Så hvor vi kan tale om konkrete teknikker og teknologier som produkter af det menneskelige arbejde, er det afdækkende ved teknikkens væsen ikke et produkt af det menneskelige arbejde (Heidegger 1999: s. 55). Teknikken skal ikke forstås ud fra det instrumentale, apparaturet eller maskinen, men omvendt, det instrumentale, apparaturet og maskinen er at forstå ud fra teknikken som afdækning af det værende. Den teknologiske udvikling skal ikke tages for noget, der blot kaster neutrale opfindelser af sig, der måtte stå i menneskets tjeneste.

Ligeledes så vi, at stilladset, karakteristisk for den moderne tekniks måde at indrette på, tilvejebringer en tildækning af afdækningen, hvorom Heidegger forklarede, at: *Hvor stilladset hersker, præger styring og sikring af bestanden al afdækken. De tillader sågar ikke længere deres eget grundtræk, nemlig denne afdækken, at komme til fremtrædelse som sådan* (Heidegger 1999: 57). Dette er for Heidegger forbundet med en ontologisk fare, der i forhold til Marx, kan eksemplificeres med udgangspunkt i de samfundsmæssige

konsekvenser, der opstår som følge af den kapitalistiske værensform, nærmere bestemt, den spænding, der opstår i mødet mellem produktionsforhold og produktivkræfter. Herom skriver Marx, at det ikke er...

[...] menneskenes bevidsthed, som bestemmer deres væren, men omvendt deres samfundsmæssige væren, som bestemmer deres bevidsthed. På et vist trin i deres udvikling kommer samfundets materielle produktivkræfter i strid med de forhåndenværende produktionsforhold, eller, hvad der kun er et juridisk udtryk for det samme, med de ejendomsforhold, indenfor hvilke de hidtil har bevæget sig. Fra at være produktivkræfternes udviklingsformer slår disse forhold [produktionsforhold] om til at blive lænker for dem. Da indtræder da en epoke med social revolution (Marx 1976: s. 356).

De givne produktionsforhold, eller det sociale indhold i den kapitalistiske samfundsorganisation, bliver, ifølge Marx, 'lænker' for produktivkræfternes (mennesker og maskiner) udvikling¹¹. Dynamikken mellem produktivkræfter og produktionsforhold vil ende med at blive så overophedet, at det uundgåeligt vil resultere i sociale omvæltninger. Produktionsforholdenes værdigrundlag privilegeres som sandheden overhovedet, men omvendt ville en privilegering af produktivkræfterne som sandheden ikke nødvendigvis være bedre, da dette er til fals for den antropologiske og instrumentelle bestemmelse af teknikken. Begge anskuelser ser ikke teknikkens væsen og er derfor blinde overfor andre forståelsesmuligheder. Nærliggende er det i denne sammenhæng, at tænke Heideggers ontologiske fare som en dybt indlejret før-teoretisk indstilling, hvis praktiske konsekvenser i værste fald vil tage form af tilstande med sociale omvæltninger. Denne før-teoretiske indstilling er dog uden for menneskets kontrol, og ikke, som i klassisk marxistisk forstand, en genstand eller et felt som arbejderen (produktivkræfterne) kan fravriste den herskende samfundsklasse (produktionsforholdene). Faren gennem-farer så at sige den sociale virkelighed som en uundgåelig konsekvens af den teknificerede epoke, altså stilladsets

¹¹ En mere nutidig teori, der afspejler dette samme forhold, kendes som Parkinsons lov, opkaldt efter den britiske professor C. Northcote Parkinson (1903-1993). Loven siger, at lidt ligesom en gas udvider sig og udfylder en given volumen, udvider arbejdet sig indtil det fylder tiden, som er sat af til det (Nørmark et. al. 2018: s. 76-77). Lovmæssigheden forbindes oftest med udgangspunkt i det offentlige bureaukrati, særligt denne sektors tendens til at vokse, men den viser samtidigt også, at selvom arbejdsmængden falder, vil antallet af ansatte tværtimod stige, sagt på en anden måde, at produktiviteten forbliver den samme trods ændringer i arbejdsstyrke og/eller arbejdstid. Dette sker, fordi, *det, der er at udrette, tiltager i betydning og kompliceres proportionelt med den tid, man skal have til at gå* (Nørmark et. al. 2018: s.77).

teknisk-økonomiske herredømme; som en skæbne, men uden den skæbnemæssige tvang.

Med udgangspunkt i Marx' social-ontologi kan vi udlede at stor-industrien, og dermed maskinsystemets nye teknikker og teknologier, ikke ville kunne have indfundet sig, havde det ikke været for de allerede nødvendige sociale relationer og den kvalificerede arbejdskraft gjort tilgængelig i manufaktur-perioden. Efterhånden som opfindelserne og navnlig maskinfabrikationen tog til, gennemgik den samfundsmæssige arbejdsdeling (de sociale relationer) en transformation, der resulterede i industrikapitalismens fødsel. Men både manufaktur-periodens såvel som industrikapitalismens afdækningsmåde har med den moderne teknik unddraget sig menneskenes opmærksomhed. Produktionsforholdene er stivnet og produktivkræfterne kan i værste fald ikke se ud over sin egen antropologiske og instrumentelle bestemmelse af teknikken; afdækningen, i betydningen dét-der-fremstiller, hemmeligholdes som en social hieroglyf, der for mennesket forekommer umulig at tyde.

3.1 - Afsløringen af den økonomiske fornuft

Økonomi er altså uløselig forbundet med teknikken, og udgør en teknisk-økonomiske sfære, der hos Heidegger er Stilladset. Men økonomi - navnlig kapitalismen - er foruden at være en praktisk og operationel samfundsøkonomisk ramme, også udtryk for en teoretisk, økonomisk funderet tænkning, der afspejler det Heideggerianske Stillads på måder, det følgende afsnit vil komme nærmere ind på.

Som påpeget i Heideggerafsnittet udgør den moderne teknik grundlaget for den moderne videnskab. Den matematiske eller eksakte naturvidenskab tilstiller virkeligheden, navnlig naturen, at *fremstille sig som en forudberegnelig sammenhæng af kræfter* (Heidegger 1999: 51). Vi kan på den baggrund sige, at den moderne teknik er en materialisering af matematikkens og de øvrige eksakte naturvidenskabers teorier og anstrengelser. Men at tro, at matematikken og naturvidenskaberne i øvrigt skulle have en særlig privilegeret adgang til virkeligheden, er ifølge Heidegger udtryk for en både forfejlet såvel som mangelfuld indstilling. Den naturvidenskabelige forestillingsmåde gør, at tingene i overvejende grad fremtræder som objekter for en teoretisk indstilling og ikke som en afdækket givethedsmåde, der hverken er naturlig eller umiddelbar. I kraft af Stilladets herredømme bliver det i ledtog med de eksakte naturvidenskaber muligt, at give en

substans-ontologisk forrang til den moderne tekniks givethedsmåde (lysning), og dette er for Heidegger udtryk for en dogmatisk og yderst traditionsbunden ontologi, der glemmer, at den kun er mulig som følge af en ganske speciel udviklet værensforståelse (Heidegger 1999: 16). Pointen er altså, at vi afdækker den moderne verden på baggrund af et snævert livssyn, et livssyn befæstet af matematikkens og de eksakte naturvidenskabers anskuelser. Spørgsmålet bliver så, hvordan livssynet er konstrueret og lader sig konstruere med udgangspunkt i vor tids økonomiske tænkning? Betegnelsen 'økonomisk tænkning' sigter efter at indkredse en udbredt, men bestemt måde økonomi tænkes på i dag, en tænkemåde vi med ét begreb ofte identificerer som vor tids herskende ideologi, nemlig: neoliberalisme. Tanken er, at den økonomiske tænkning i al almindelighed har skabt en konventionel måde økonomiske anliggender tænkes med; den indfinder og gør sig således gældende som en art økonomisk fornuft, hvis begrundelsesstruktur udadtil forekommer ubestridelig, og til tider naturlig. Men uanset hvor sikker, nødvendig eller selvfølgelig denne økonomiske fornuft forekommer at være, skal der ikke herske nogen tvivl om, at den forudsætter visse logikker, rationaler og grundantagelser, der i virkende forening er toneangivende for hele den økonomiske sfæres teori og praksis. Det væsentlige er, at denne økonomiske fornuft indvirker fundamentalt på den samfundsmæssige virkelighed og på vores egen selvforståelse som økonomiske aktører. Den er bestemmende for de forståelses- og handlingsformer, vi påtager os, og beskæftiger sig på en gang med den hverdagens økonomiske snusfornuft og den højere økonomiske fornuft i form af videnskab, på måder, vi ikke nødvendigvis er fuldstændig klar over (Fenger-Grøn et. al. 2001: 15). Som et velkendt tekstuddrag fra 'Kapitalen: kritik af den politiske økonomi', siger i forbindelse med økonomien, - rettere 'vulgærøkonomien', som Marx' eget derogative ordvalg lyder - så ville *al videnskab [...] være overflødig, hvis tingenes fremtrædelsesform og deres væsen faldt umiddelbart sammen* (Marx 1887: 1052). Med andre ord, for at se den kapitalistiske økonomi for hvad den i grunden er, må hverdagens sædvanlige forestillinger, navnlig vulgærøkonomiens doktrinære logikker tilsidesættes, således at tingenes sande væsen kan træde frem. På denne baggrund vil jeg nu vende opmærksomheden mod det teoretiske grundlag for denne vor tids økonomiske fornuft, og afsløre hvorledes det førømtalte snævre økonomiske livssyn er konstrueret og lader sig konstruere.

3.2 - Tilblivelsen af den neoklassiske teori - dens utilstrækkeligheder og fejlslutninger

Den tilgrundliggende teori for den herskende økonomiske fornuft finder sit udgangspunkt i den neoklassiske teori. Som det ofte er tilfældet med teoretiske gennembrud, er begyndelsespunktet ikke stadfæstet hos én enkelt eller få enkeltpersoner, men oftest hos en række uafhængige tænkere og forfattere, der ikke nødvendigvis har det store kendskab til hinandens indbyrdes arbejder; dette synes også og gælde for det neoklassiske paradigme. Den neoklassiske teorihistorie er et produkt af en århundredelang tradition, der rummer prominente økonomer som blandt andre Adam Smith (1723-1790), David Ricardo (1772-1823), Karl Marx (1818-1883) og John Stuart Mill (1806-1873), alle og én, repræsentanter for den klassiske økonomi og væsentlige for den neoklassiske teoris senere udvikling, navnlig det marginalistiske gennembrud i årene omkring 1870 (Jespersen 2001: 139). En række forskellige matematisk orienterede økonomer, - her fremhæves William Stanley Jevons (1835-1882), Alfred Marshall (1842-1924) og Léon Walras (1834-1910) blandt andre - får på hver deres måde sat aftryk på frembringelsen af den neoklassiske teori (Jespersen 2001: 139). Hvor den klassiske tankegang antager et overordnet samfundsmæssigt perspektiv og beskæftiger sig med prisdannelse, vækst- og værdiproblemer, er det centrale tema efter det marginalistiske gennembrud *ressourceallokering* eller den effektive fordeling, hvor fokus skærpes med et mikroøkonomisk perspektiv for øje. Med indstiftelsen af den neoklassiske teori handler det i højere grad om, hvorledes knappe ressourcer anvendes mest optimalt i produktionen, og hvorledes de producerede goder forbruges mest hensigtsmæssigt relativt til faktorer som udbud og efterspørgsel i et givent marked (Jespersen 2001: 143). Hertil forudsættes, dels at økonomiske agenter er rationelle og dermed udviser en forudberegnelige adfærd, og dels at et perfekt fungerende marked eksisterer, hvori de enkelte agenter kan forfølge deres selvinteresse og udfolde deres samhandel. Det centrale er nu det rationelle mikroøkonomiske fundament, som det økonomiske individ, den enkelte husholdning, den enkelte virksomhed og det enkelte marked, kan bygge på (Jespersen 2001: 146).

Den økonomiske teoris anvendte metodologi bliver fremover med naturvidenskabens idealer som forbillede. Differentialregningen gør sit indtog i økonomien og den økonomiske ligevægtsmodel opfindes (Fenger-Grøn et. al 2001: 90-91). Marginale nyttebetragtninger, bestemmelse af markedspriser og udregning af indbyrdes relative prisforhold bliver dermed totalt dominerende for måden samfundsøkonomiske fænomener analyseres. I dag er det således, at den neoklassiske teoris mikroøkonomiske grundlag har

rod fæstet sig som en konsekvens af den neoliberalistiske ideologis udbredelse (Jespersen 2001: 143). Tanken er, at den neoklassiske teoris indordning af matematikken, og ambition efter at give den økonomiske teori den samme generalitet som naturvidenskaberne, forårsager, at den økonomiske analyse indsnævres, og at de præsenterede teoretiske resultater i et væsentligt omfang tages for pålydende, i en sådan grad, at der nærmest stiltiende tilskyndes til at tage dem for fundamentale, urokkelige sandheder (Jespersen 2001: 141).

En af den neoklassiske teoris standardantagelser, er for eksempel, at al økonomisk aktivitet udføres af såkaldte 'rationelle økonomiske agenter', der står inde med fuld viden om nutid og fremtid. Til dette rationale knytter sig en nytte- og profitmaksimerende adfærd, der for den neoklassiske teori gælder som fuldstændig dækkende beskrivelse for, hvad der motiverer den enkelte husholdning såvel som hele nationaløkonomien (Jespersen 2001: 147). Dette rejser imidlertid nogle problemer. En konsekvent nyttemaksimerende adfærd ville kræve, at den rationelle økonomiske agent skulle kunne forudse konsekvenserne af egne handlinger og alle potentielle alternativer; han skulle med andre ord have fuld indsigt i fremtiden og herunder andre agents handlinger, for at udregne resultatet af sin egen nyttefunktion og dermed handle optimalt. En sådan nyttemaksimerende kalkule er naturligvis problematisk, eller mildest talt umulig; arketyperne på henholdsvis den perfekte nytte-søgende agent og målrationelle idealist ville hurtigt indfinde sig i en uendelig regress (Fenger-Grøn et. al. 2001: 102). Glemte forekommer det altså, at mennesker på daglig basis også udviser irrationel adfærd eller handler nytteløst, og at mennesker i deres natur er forskellige. Mennesket er ikke herre i eget hus, eller som Heideggers berømte diktum lyder: Mennesket er ikke det værendes herre, men værens hyrde (Heidegger 2007: 245).

En anden grundantagelse, der i matematisk forstand indtager en aksiomatisk plads i den neoklassiske teori i dag, vedrører det generelle markedes evne til at skabe såkaldte pareto-optimale tilstande. Pareto-optimalitetskriteriet lyder, at en tilstand er Pareto-optimal, når ingen i en given samfundsøkonomi kan stilles bedre, uden mindst én anden stilles dårligere. To overordnede ideer er dog påkrævet som forudsætninger, før dette optimum kan bestå, nemlig ideerne om henholdsvis fuldkommen konkurrence og generel markedsligevægt (Fenger-Grøn et. al. 2001: 97-98). Med disse to forudsætninger in mente, kan det siges, at den Pareto-optimale tilstand indfinder sig, da varer flyder derhen hvor efterspørgslen er størst, fordi samhandlende folk og foretagender kan bytte, indtil alle har

fået det bedst mulige ud af deres ressourcer. Sagt på en anden måde, under givne indkomstforhold fremstiller den matematiske bevisførelse markedet som et sted, der formår at skabe de mest optimale forhold eller maksimal nytte for alle involverede økonomiske agenter (Fenger-Grøn et. al. 2001: 97). I sig selv er denne markedsegenskab 'fornuftig', men set i lyset af, at den Pareto-optimale allokering intet siger, om hvorvidt udgangspunktet for de samhandlende var retfærdigt, forekommer det imidlertid som et tyndt krav at stille til samfundsindretningen. Pareto-kriteriet siger blot, at forskellige samfundsgrupper, uagtet om de er rige eller fattige, får mest ud af de ressourcer, de nu engang har. Velfærdsøkonomer, der typisk beskæftiger sig med Pareto-optimalet, forsøger at overlade fordelingsmæssige spørgsmål til politikerne, men dette er ifølge idéhistorikeren Carsten Fenger-Grøndahl problematisk, da markedsdynamikker i sig selv opfylder en fordelingsmæssig - rettere en ulighedsskabende - funktion. Af den grund kan og må diskussionen vedrørende pareto-kriteriets mere fordelingsmæssige rolle ikke negligeres. En anden omstændighed, der er værd at nævne, er, at økonomiens faktiske marked i utilstrækkeligt omfang afspejler dens tildelte teoretiske fortræffeligheder - markedet er hverken fuldkomment eller perfekt. Som allerede påpeget handler mennesker i vid udstrækning også irrationelt, og virksomheder er hele tiden drevet af økonomiske incitamenter til at højne prisen på deres udbudte varer og sænke produktionsomkostningerne relativt til ligevægten på det perfekte marked, hvilket potentielt kan føre til monopollignende situationer, og pres på lønarbejderens lønniveau (Fenger-Grøn et. al. 2001: 98). Et betydeligt forbehold er, at markedet former vores efterspørgsel i lige så høj grad, som det tilfredsstiller den, men det synspunkt er man ifølge Fenger-Grøn ikke villig til at integrere i den økonomiske analyse, hvilket fra et overordnet samfundsøkonomisk perspektiv udtrykker en *bevidstløs blindhed* der overser denne tvetydighed. På denne måde formår det abstrakte verdensmarked at imødekomme en efterspørgsel, der i sig selv er formet af det selvsamme marked, mens økonomiske agenter blindt forfølger resultaterne af en 'velkalkuleret' egeninteressen og uden videre adlyder den økonomiske fornufts imperativer for nyttemaksimerende og målrationel handlen (Fenger-Grøn et. al. 2001: 103). Mennesket er, i en Heideggeriansk vending, ind-hegnet i den økonomiske fornufts tildragelser.

3.3 - Den økonomiske teoris fortænkte overgang fra mikro- til makroniveau

Den neoklassiske teoris analyser af ét konkret, afgrænset og velfungerende marked - hvad enten vi tænker dette som et arbejdsmarked, pengemarked, kapitalmarked eller et decideret varemarked - kan på sin vis sagtens være dækkende for, hvad der bestemmer prisudvikling og mængden af handlede varer i det marked, men så snart disse analyser generaliseres til også at omfatte samfundsøkonomien som helhed, og foregiver at kunne beskrive alle markeder under ét, privilegeres og ophøjes dispositionerne i dette ene marked. Det svarer til, at man multiplicerer dette ene markeds dispositioner med antallet af markeder i hele økonomien (Jespersen 2001: 144). Overgangen fra en partikulær betragtning lader sig imidlertid ikke uden problemer gennemføre til et generelt niveau. For eksempel kan den samlede præference for et antal mennesker ikke nødvendigvis bestemmes som summen af de individuelle præferencer. Dette er kun muligt, såfremt der ikke er nogen indbyrdes sammenhæng mellem de individuelle præferencer og deres imødekommelse. Men i sagens natur forudsætter samhandel på et marked at menneskers præference-imødekommelse, i en væsentlig udstrækning, er gensidigt afhængige af hinanden (Fenger-Grøn et. al. 2001: 108). Ikke desto mindre antages det, at såfremt alle markeder er velfungerende, og der er noget sådan som fuldkommen konkurrence, er det kun skæringspunktet mellem udbud- og efterspørgselskurven i de samfundsøkonomiske modeller (også kaldet ligevægtpunktet eller 'markedsclearing'), der for den neoklassiske teori er interessant at analysere på. Det konkrete antal markeder er uden betydning, da resultatet bliver det samme, nemlig at den generelle ligevægt etableres som følge af en samtidig markedsclearing. Det er på denne baggrund at en af vor tids fornuftige og velkendte udtryk, 'ceteris paribus' eller 'alt andet lige', finder sin berettigelse, altså at alle øvrige markeder antages at være i uforanderlig ligevægt. Problemstillingen er teknisk set noget mere kompliceret end disse få linjer giver udtryk for, men det væsentlige er dog, at de *anvendte generelle ligevægtsmodeller* (AGL-modeller) har en neoklassisk, mikrobaseret markedsmodel som grundstruktur; udgangspunktet for disse modeller er med andre ord eksplicit individualistisk.

Den neoklassiske teori vil altså gerne komme med svar på spørgsmål, der omfatter hele samfundsøkonomien, men problemet er imidlertid bare, at de anvendte AGL-modeller bygger på grundantagelserne: at (i) alle økonomiske enheder er udstyret med rationelle forventninger og derfor på forhånd kender 'ligevægtspriserne'; (ii) at alle markeder når en ligevægtstilstand samtidigt; og (iii) at modellernes fremførte økonomiske 'arketyper' i

tilstrækkelig udstrækning fungerer som repræsentative agenter for hele samfundsgrupper (Jespersen 2001: 145). I danske sammenhænge går den anvendte generelle ligevægtsmodel under navnet DREAM (Danish Rational Economic Agents Model) og bruges som et makroøkonomisk instrument til blandt andet udregning af de langsigtede samfundsøkonomiske konsekvenser for det danske BNP. Men ifølge økonomiprofessor ved Roskilde Universitet, Jesper Jespersen, så fremtræder - omend stærkt forsimplet - hele den danske produktionssektor i DREAM nærmest som én virksomhed, der, på basis af princippet for individuel profitmaksimering, producerer én vare, nemlig BNP (Jespersen 2001: 145). Fordi den analyserede vare er BNP, bliver ordet mikroteori på mystisk vis forvandlet til makroteori; men mikroteoriens standardantagelser virker og gælder fortsat, dog med den væsentlige forskel, at de nu er trådt i baggrunden og er tilsløret. Når antagelsen er, at én virksomhed kan repræsentere alle virksomheder, foreligger der en monopolsituation, og virksomhedens optimale adfærd kan ikke længere analyseres ud fra den forudsætning, at priserne er udefra givne. Monopolvirksomheder skal analyseres anderledes, da disse selv sætter prisen. Pointen er, at den logiske struktur bag DREAM og lignende AGL-modeller ikke er synderlig stringente, og ifølge Jespersen overser eller glemmer de ligefrem, at der er forskel på, hvad der bestemmer den mikroøkonomiske adfærd på kapitalmarkedet, BNP-markedet og særligt arbejdsmarkedet (Jespersen 2001: 146). Den underliggende neoklassiske struktur i disse AGL-modeller forudsætter, at betingelserne for det enkelte individ også må gælde for hele samfundsøkonomien, men såfremt dette bliver bestemmende for den makroøkonomiske analyse, risikerer man at begå den såkaldte *atomistiske fejlslutning* (undertiden også omtalt som interdependensproblemet). Den neoklassiske teoris krav om markedsligevægt og et rationelt mikroøkonomisk fundament kan resultere i utilsigtede makroøkonomiske konsekvenser, hvis ikke der tages tilstrækkeligt hensyn til *summen af en række ens, men individuelt besluttede handlinger [...]* (Jespersen 2001: 147). Såfremt dette hensyn ikke tages i tilstrækkeligt omfang, er der ifølge Jespersen tale om, at man højst sandsynligt ender med at bedrive atomistiske fejlslutninger. Som allerede påpeget, gælder det som standardantagelse, at økonomiske individer har rationelle forventninger; men hertil gælder også at disse individer handler uafhængigt af hinanden. Når dette forhold aggregeres, fremstilles det, som om *ceteris paribus* bestemmelsen fortsat gælder på makroniveau, altså at det samlede udbud og den samlede efterspørgsel for et givent marked er uafhængige af hinanden. Men sænkes arbejdslønnen fx for en given

virksomheds arbejdere, fremgår det, at 'alt andet ikke er lige', da lønmodtagernes købekraft og dermed forbrugsefterspørgslen såvel som udbudsforholdene for den pågældende virksomhed, sænkes (Jespersen 2001: 148).

Det er oftest når den neoklassiske teori konfronteres med virkeligheden, at den atomistiske fejlslutning viser sig at være begået. Med Jespersens ord, kan samfundsøkonomiske fænomener, *ikke fremstilles som generaliseret mikroøkonomisk markedsteori*, da model og virkelighed ikke er sammenfaldende (Jespersen 2001: 148). Ikke desto mindre behandles model og virkelighed oftest sammenfaldende i den neoklassiske begrundelsesstruktur, med det til følge, at forskellen mellem den individbaserede og den helhedsorienterede analyse udviskes, og at en kvalificeret relevans og eventuel diskussion af den atomistiske fejlslutning som analytisk problem forbigås eller negligeres totalt. Det er, ifølge Jespersen, de generelle ligevægtsmodellers aksiomatiske grundlag, der stiller sig hindrende i vejen for, at modellerne kan give et relevant billede af virkeligheden. Når resultaterne fra den idealiserede samfundsøkonomi - resultater der bygger på antagelser om konkurrencens potentielle styrker kombineret med 'rationelle forventninger' - forsøges overført til virkeligheden, så er det, at de atomistiske fejlslutninger indfinder sig (Jespersen 2001: 148-149). Vi kan eksemplificere dette yderligere med udgangspunkt i sammenhængen mellem beskæftigelse og løn. Antages det, at lønnen er fastsat over sit generelle ligevægtsniveau, kan vi med afsæt i den neoklassiske begrundelsesstruktur forvente, at en sænkning af lønnen vil føre til en højere beskæftigelse på både individ-, markeds- og samfunds niveau, altså opnå det samme resultat på alle tre niveauer. For eksempel vil en ledig have svært ved at finde beskæftigelse, hvis vedkommende tager fejl af forholdet mellem sit eget lønkrav og værdien af egen arbejdsindsats. Er dette forhold fejlvurderet, vil den ledige reducere sit lønkrav til et lavere lønniveau og på den måde opnå beskæftigelse. Ifølge teorien om de rationelle forventninger, vil den ledige sammenholde omkostningerne ved at gå arbejdsløs med lønniveauet i de ledige jobs og dermed vælge sig ind på, hvor længe det er optimalt at gå arbejdsløs. I denne sammenhæng er dagpengenes størrelse, ikke uden betydning for den ledige såvel som arbejdsmarkedet. For jo lavere dagpenge, desto hurtigere tilpasser den lediges forventninger sig markedsvilkårene; indirekte har man med henvisning til den neoklassiske teori dermed sagt, at lavere dagpengesats resulterer i mindre strukturel arbejdsløshed (Jespersen 2001: 150). Analyser vi på hele arbejdsmarkedet på det samfundsmæssige niveau, vil der registreres arbejdsløshed, hvis arbejdsudbuddet overstiger -efterspørgslen til det af fagbevægelsen

fastsatte lønniveau. Men med det neoklassiske instrument ved hånden ville en justering af lønnen til et lavere niveau ganske enkelt øge beskæftigelsen og fjerne arbejdsløsheden. Selv i et internationalt perspektiv er et lavere lønniveau berettiget, da det efter alt at dømme øger den internationale konkurrenceevne i kraft af højnede eksportmuligheder til udlandet og øget beskæftigelse, hvilket bare understøtter det generelle forhold, at: *lavere løn giver bedre beskæftigelse* (Jespersen 2001: 152).

Såfremt de nødvendige tiltag for at øge beskæftigelsen implementeres, og lønniveauet ikke tilpasser sig nedad, er de neoklassiske økonomer, ifølge Jespersen, ikke sene til at udpege generøse velfærdsydelser, for højt skattetryk og strukturelle arbejdsmarkedsforhold som de væsentlige årsager til dette. Suspenderer vi derimod de neoklassiske grundantagelser om generel markedsligevægt og rationelle forventninger på individniveau, kan man heller ikke længere regne med, at 'alt andet er lige', eller at øget efterspørgsel på arbejdskraft og dermed mere beskæftigelse automatisk lader sig opnå som følge af en lavere løn. Så snart vi fjerner den neoklassiske forståelsesramme og benytter os af den keynesianske makromodel, er det hovedsageligt forventningerne til det private forbrug, der er afgørende for hvor stor en produktion, virksomhederne tør give sig i kast med, der igen er bestemt af udviklingen i lønmodtageres købekraft, der igen er bestemt af reallønnen, som Jespersen forklarer (Jespersen 2001: 154). Sænkes reallønnen, falder lønmodtageres købekraft, og der skabes således en forventning blandt virksomhederne om et mindsket privatforbrug, hvilket ikke ligefrem lyder som en tilskyndelse til at intensivere produktionen og dermed øge beskæftigelsen. På denne måde kan en lavere løn rent faktisk resultere i en mindsket beskæftigelse, men for den neoklassiske teori, vidner dette om et paradoks, - typisk omtalt som lønparadokset - da resultatet ikke er afstemt de aksiomatiske grundbetingelser om rationelle forventninger og fuldkommen markedstilpasning. Ligeledes forholder det sig i forbindelse med det såkaldte opsparingsparadoks, der udspringer af det keynesianske makroøkonomiske forhold, at en øget individuel opsparing skulle kunne lede frem til en mindsket samfundsmæssige opsparing, da individuel opsparing i keynesianske sammenhænge indikerer en mindsket efterspørgsel på forbrugsvarer. Men set med neoklassiske øjne, er dette forhold foruden at være et paradoks også forkert. Ifølge den neoklassiske teori - med stadig henvisning til den mikrobaserede ligevægtsmodel - vil en øget opsparingstilbøjelighed på mikroniveau være sammenfaldende med den generelle opsparing på makroniveau, på samme måde som vi så, at lavere løn ender ud i øget beskæftigelse. Jespersen konkluderer herefter, at disse såkaldte paradokser kun opstår, så

længe der ræsonneres på grundlag af de neoklassiske standardantagelser, såvel som at den atomistiske fejlslutning kun kan begås, hvis den neoklassiske model ukritisk omsættes til makroøkonomisk analyse.

Således bliver den neoklassiske forståelsesramme med nyttemaksimerende forbrugere og profitmaksimerende producenter på et marked i ligevægt, bestemmende for den økonomiske fornuft. Her indfinder der sig imidlertid to væsentlige problemer; (i) man er tilbøjelig til at tro, at de underliggende teoretiske antagelser for den herskende økonomiske fornuft er aksiomatiske og derfor uigendrivelige; og at (ii) den økonomiske fornuft ikke kan opnå et udsyn, der rækker ud over det mikrofunderede perspektivs meningshorisont, hvilket betyder, at den underliggende forståelsesramme fremstår som 'objektiv' og værdineutral. Den neoklassiske tradition har på mystisk vis unddraget sig en erkendelse om, at valg af forståelsesramme har afgørende betydning for ens verdenssyn, for afdækningen af problemer og mulige løsningsforslag. Heidegger advarer os mod sådan et forhold, når han skriver at: *Værst er vi dog udleverede til teknikken, når vi betragter den neutralt; thi denne i vor tid så yndede forestilling gør os fuldkommen blinde for teknikkens væsen* (Heidegger 1999: 36). Den økonomiske fornufts grundantagelser bidrager, som led i det omtalte Stillads' herredømme, til at naturen kun bliver betragtet som råmateriale og produktionsfaktor, og ikke som en levende organisme med sine egne balancer, kredsløb og formål. Samtidig har man et indskrænket opfattelse af mennesket, som en produktionsfaktor og forbruger, der er ledet af nyttemaksimerende og målrationalle imperativer - virkeligheden er med andre ord afdækket som bestand. Den økonomiske teori bruger altså den naturvidenskabelige forestillingsmåde til at rekonstruerer naturen og mennesket som en beregnelig sammenhæng af kræfter, men overser dermed, at matematikkens og naturvidenskabens bestemmelser er utilstrækkelige som social ontologi.

Den omtalte heideggerianske lysning - en given epokes afdækken af det værende - tjener som arnested for al fornuft og rationalitet, men lysningen selv lader sig ikke forklare udtømmende, og da slet ikke med en given epokes fornufts idealer og rationelle principper som forbillede. Alt efter hvilken fornufts- eller begrundelsestruktur vi befinder os i, synes nogle argumenter plausible og velbegrundede, mens andre forekommer os uholdbare for ikke at sige direkte useriøse, og nogle bevistyper er ligefrem overbevisende, hvorimod andre er uvæsentlige. Men disse argumenter og beviser kan kun gælde som gyldige, såfremt deres underliggende begrundelsesstruktur tillader dette. Pointen her, er, at

såfremt der er noget sådan som en økonomisk fornuft, så er den ikke ahistorisk ej heller universel, da dets sociale indhold ikke er definitivt eller 'givet' som en evig og uforanderlig ting. Alligevel formår sandhedens lysning - det væsentlige for vor tids økonomiske fornuft - at forblinde mennesket, således at det afdækkende forbliver tildækket. Den økonomiske fornuft forgriber sig på det værende. Hertil medregnet at dets indflydelse antager karakteren af et allestedsnærværende fænomen i den moderne verden.

Det er blevet fremhævet, hvorledes en art økonomisk fornuft afspejler en dominerende tænkemåde, der med udgangspunkt i den neoklassiske teori, indvirker fundamentalt på menneskets forståelse af verden. Men den neoklassiske teori er ikke bare objektiv videnskab, da den ikke så let lader sig adskille fra sine ideologisk begrundede forudsætninger. Den skjuler sit delvist idealiserede og sit delvist politiserede grundlag bag de matematiske modeller og sin pseudo-naturvidenskabelige facade. Reelt set, kan den neoklassiske teori højst blive til en politiseret videnskab, der maksimalt kan vække mindelser om de mere eksakte naturvidenskaber. Når det så er sagt, er det nu vigtigt at påpege, at den effektive udbredelse af vor tids økonomiske fornuft i det væsentlige er katalyseret af de kapitalistiske princippers parring med den moderne teknik og navnlig den neoliberale ideologi.

3.4 - Vor tids teknisk-økonomiske Stillads – det neoliberale sandhedsregime

Der strækker sig en abstrakt linje fra Adam Smiths grundlæggende idé om markedsmekanismen som en usynlig hånd, der dirigerer alle borgeres selvinteresse mod almenvellet, til vor tids neoliberalisme. Men i modsætning til den klassiske liberalismes ønsker om at begrænse statens virksomhed til det mindst mulige, er det neoliberalismens krav, at selv staten skal fungere på markedets præmisser (Laursen 2001: 272). Vi kan nu med henvisning til historiske samfundsforandringer, udpege en række centrale tendenser, der siden 1970'ernes økonomiske krise har ledt til den neoliberale omkalfatring af den globale økonomi. For eksempel, bevirkede Nixons ophævelse af Bretton Woods-systemet og afskaffelsen af guldstandarden i 1971 fremgang for finanskapitalismen og gældsøkonomien, den finansielle spekulationsform vi i dag genkender. I 1973 ramte oliekrisen og medførte høj arbejdsløshed, navnlig i de vesteuropæiske lande; Margaret Thatcher indtræder som Englands premierminister i 1979 med parolen om, at der for de

moderne samfund ikke er noget alternativ til neoliberalismens markedsøkonomi; Paul Volcker udpeges til chef for den Amerikanske centralbank samme år, og Ronald Reagan tiltræder som Amerikansk præsident i 1980 (Frantzen 2018: 33). Hver og én af disse nævnte historiske momenter, har i det væsentlige tilføjet styrke til neoliberalismens projekt om at frigøre markeds kræfterne fra statens politiske kontrol. Nok støtter det neoliberale projekt sig i sine forskellige former som 'thatcherisme' og 'reaganomics' på markedsrationaler, men det er i betydelig grad et politisk-administrativt program for, hvordan og hvor meget samfundet skal styres, kontrolleres og reguleres. Markedet bliver dermed middel til at sikre politiske mål (Fenger-Grøn et. al. 2001: 18).

Med afsæt i en anglo-amerikansk kapitalisme, og ved hjælp af diskursen om globalisering og de internationale finansinstitutter, bredte den neoliberale dagsorden sig på verdensplan. Verdenshandlen blev liberaliseret og kontrollen med kapitalbevægelser blev ophævet (Brun et. al. 2010: 8). Den transnationale liberalisering har sidenhen bragt en række uforudsete konsekvenser med sig. Overordnet set kan vi fremhæve, hvorledes der er blevet investeret i de verdensdele med laveste produktionsomkostninger, navnlig billig arbejdskraft, hvilket har foranlediget et socioøkonomisk pres på den internationale arbejdsdeling. Noget andet er internationaliseringen af finanssektoren, hvilket har sat skub i kapitalstrømmene i verdens kapitalmarkeder. Med liberaliseringen af navnlig kapitalbevægelserne kunne den globale finanssektor opnå anseelige kapitalgevinster gennem eksempelvis spekulationer på børsen og boligmarkedet uden tilknytning til konkret produktion, hvilket fik verdens kapitalmarkeder til at ligne et spillekasino. Den såkaldte 'Casino Capitalism' og de finansielle institutters kreditudvidelser foranledigede, at borgere verden over, blev tilskyndet til at forbruge mere end de tjente på arbejdsmarkedet (Lafargue 2010: 9). De specifikke økonomiske manifestationer af neoliberaliseringens konsekvenser, er hverken småtterier eller fåtallige, og kendes blandt andet i økonomiske sammenhænge i form af lave vækstrater, faldende eller stagnerende reallønninger, strukturel arbejdsløshed, privatisering af offentlige ydelser, prekarisering af arbejdsmarkeder, svækkelse af fagforeninger, øget finansialisering og deregulering af økonomier på både nationalt og internationalt plan - konsekvenser, der tilsammen kulminerede med krisen i 2008 (Frantzen 2010: 32). Men selvom den økonomiske krise fra 2008 umiddelbart virker som noget, der hører fortiden til, så er den på ingen måder ovre, ikke mindst fordi politikeres og økonomers løsninger, har været økonomiske stramninger med henvisning til en art nødvendighedens politik, hvilket kun har medført

en stadig stigning i såvel privat som offentlig gæld (Frantzen 2010: 32). Økonomiske kriser er som sådan ikke et nyt fænomen, men den hyppighed og voldsomhed, hvormed sådanne kriser optræder, er alligevel ny, specielt fordi det økonomiske system efter 1970'erne, optræder som særligt sårbart over for økonomiske kriser (Frantzen 2010: 34). Som Mikkel Krautze Frantzen fremhæver i bogen 'En fremtid uden fremtid', kan vi ikke reducere kriser til at være et strengt økonomisk, finansiel eller politisk anliggende. De tilbagevendende kriser vidner ifølge Frantzen om en mere fundamental krise. En krise, der strækker sig helt ind i menneskets forestillingsevne; en krise, der manifesterer sig så dybt, at den menneskelige ånd og tro på fremtiden lader sig kompromittere, som følge af den neoliberale kapitalismes virkende væren i det værende (Frantzen 2010: 34). Da man opsagde konvertabiliteten af den amerikanske dollar til guld i forbindelse med afskaffelsen af Bretton Woods i 1971, skabte man, foruden finanskapitalismen og gældsøkonomien, en situation hvor kapitalismen for alvor blev et selvrefererende system, karakteriseret ved den rene abstraktion. Guldets tekniske funktion som pengenes universelle ækvivalent blev ophævet, og medførte at penge ikke længere havde en ydre materiel referent. Kapitalismen nåede dermed sin egen endelighed og eksisterede derefter kun for sig selv uden ydre henvisning til nogen højere instans. *Penge blev med andre ord afmaterialiseret og forvandlet til kredit, som ikke bygger på eller svarer til andet end sig selv* (Frantzen 2018: 63). Som Frantzen forklarer med henvisning til en af Giorgio Agambens iagttagelser, blev kapitalismen fra da af ophøjet til en ny religion, hvor kreditten trådte i stedet for Gud. Tilbage stod den kapitalistiske økonomi som rationaliseret religiøsitet; som kredittens teologiske og metafysiske karakter (Ibid.). Det er i dette perspektiv at Frantzen fremhæver hvorledes finansielle instrumenter som 'Derivater', 'futures' og 'Collateral Debt Obligations' egner sig som eksempler på produkter, der afhænger af aftaler om fremtidige handler, ydelser og værdier. Pointen er, at det finansielle system komplicerer tidsligheden således, at nutiden ikke uden besvær lader sig adskille fra fremtiden. Der forekommer så at sige en foregribelse af fremtiden, når nu finansiel spekulation af en enhver art bygger på en forventning om fremtidig profit (Frantzen 2018: s. 64). Af denne grund bliver det med penge muligt at glemme nutiden og satse på fremtiden. Penge bliver en fordring på fremtiden, som man inderligt håber, bliver bedre end nutiden; de er det forekommende paradys, som menneskene stiller sig i udsigt, for derved at udholde morgendagens, gårsdagens og alle andres dages sammenlagte besvær. - Marx' begreb om 'fiktiv kapital' spøger stadig for fuld udblæsning.

Selvom lighederne i Marx' kapitalistiske samfund og det nuværende er til at få øje på, er der immervæk også væsentlige forskelle på de to. Den moderne virksomhed har udfaset fabrikken og bragt en ny ånd med sig, hvis indhold er defineret af tilstande af evig meta-stabilitet; virksomhedernes gas-agtige ethos er sluppet fri og blevet skabelonen for alle samfundets facetter. Ifølge den franske filosof Gilles Deleuze, er vi ikke længere defineret som en konsekvens af forskellige afgrænsede sfærer, hvad enten vi tænker disse som fabrikker, skoler, fængsler, familier eller hospitaler. Vi befinder os, efter Deleuzes eget udsagn, i en generaliseret krise for hvad vedrører alle afgrænsede områder (Deleuze, 1992: s. 3). Opløsningen af de forskellige sfæres grænser, betyder, at de traditionelle diskurser og institutioner bliver brudt ned til fordel for en vedvarende kontrol, hvor den enkelte altid er i fængsel, på skolebænken eller på arbejde. Det arbejdende menneske vurderes i dag efter dets evne til at modulere, relativt til de netværksbaserede sociale fællesskaber, det i løbet af sit liv, uvægerligt, optræder i; det er blevet til en fragmenteret konstitution, der i konstant flux tilstræber at navigere i de forskellige sfæres sammenlægning. Verden er, ifølge Deleuze, på vej til at blive et *kontrolsamfund*, væk fra den Foucauldianske forestilling om disciplinærsamfundet eller den traditionelle styring (ref.). Kontrolsamfundet er på mange måder det forbilledlige eksempel på biomagtens kulmination, hvor selve livet er sat i arbejde. Det er ikke længere de færdigstøbte færdigheder, der er i højsædet for den enkelte ansatte, men ens evne til at omstille sig og lade sig omforme; ens modulerbare kompetencer.

Den førømtalte metastabile tilstand er i kontrolsamfundet et allestedsnærværende fænomen. De uophørlige forandringer, den konstante omstilling, og den øjeblikkelige kommunikation, ensretter det sociale legeme med neo-liberalismens grundantagelser som forbillede. Produktionssystemet, karakteristisk for denne vor tids teknisk-økonomiske Stillads, øver indflydelse på de sociale relationer på måder, hvor det arbejdende menneske nærmest tvinges til at rette ind, uden at det selv lægger mærke til det. Det virker nærmest som om, at de sociale koordinater i dag stiltiende påbyder mennesket at handle i ufravigelig overensstemmelse med den gældende kapitalismes sociale lov- og regelmæssigheder. Sagt på en anden måde: mennesket bestemmer selv, men det er ikke frit.

Set i lyset af den førømtalte generaliserede krise institutionerne imellem, hvor stiller det så fagforeningerne i kontrolsamfundet? Ifølge Deleuze er der grund til bekymring. Hvorfor,

siger han ikke direkte noget om, men det er nærliggende at bemærke faren i, at fagforeningerne ikke kan genopfinde sig selv i tide og dermed yde tilstrækkelig modstand mod de nye samfundsmæssige forhold. (Deleuze, 1992: s. 7).

Der eksisterer ikke længere nogen meningsfuld adskillelse mellem arbejde og fritid. Vi er altid på, som var den menneskelige krop gjort til finansiell kapital (Frantzen 2018: 55). Den menneskelige forestillingsevne indgår i dag som fast bestanddel i den kreative kapitalismes produktionsapparater. Som Frantzen påpeger, så søger den neoliberale kapitalisme, at aktivere arbejdernes fantasi og kreativitet, for derved at i-værk-sætte selvets egen udbytning af sig selv. Mennesker reduceres ikke længere til objekter, men produceres som subjekter, der disponeres til konstant at investere i og realisere sig selv på arbejdsmarkedet og i livet generelt (Frantzen 2018: 19). Det er ikke længere en givent kvantum menneskelig arbejdskraft, men det humane livs indre dispositioner, der fremtræder som bestand, som udbytte-parate ressourcer.

Én ting, der i særdeleshed synes at præge vores samtid, er den af neoliberalismens afledte konkurrenceprincippers effektive indflydelse på det statslige, erhvervsmæssige og mellemmenneskelige niveau. Den danske stat omtales i dag som konkurrencestat, med henvisning til antagelsen om at nationens økonomiske vækst og velfærd, afhænger af erhvervslivets evne til at klare sig i den internationale konkurrence (Pedersen 2011: 72). Midlerne, konkurrencestaten gør brug af, til frembringelsen af den ønskede økonomiske politik, vedrører i det væsentlige regulering, rammestyring og aktivering af ledige, hvis praktiske foranstaltninger påbyder og tilskynder den enkelte borger til at tillære nye færdigheder og udvikle stadigt flere kompetencer, der er afstemt med det økonomiske marked, navnlig arbejdsmarkedet (Pedersen 2001: s. 74). Tilsvarende bliver uddannelsessystemet brugt som redskab for udviklingen af medarbejdere med de rette kvalifikationer til et stadigt mere fleksibelt arbejdsmarked. Det tilgrundliggende menneskesyn for konkurrencestaten, strømliner borgerens personlighed mod udviklingen af kompetencer, der skal imødekomme og sikre virksomhedernes konkurrenceevne (Pedersen 2011: s. 186-188). Mennesket bliver dermed en abstrakt figur, en produktionsfaktor, der står på lige fod med kapital. Den neoliberale kapitalisme gør mennesket til *humankapital*, hvis konkurrenceevne og markedsværdi vi fra barnsben forventes fortløbende at optimere og forvalte som kapital. Men konkurrencen er så gennemgående for det samfundsmæssige rum, at *alle* involveres i at stille sig bedre i

kampen for individuelt nyttemaksimerende potentiale. Denne kamp er en konkurrence, der kan blive for meget, for voldsom, for hård, og i værste fald udløse et psykologisk kollaps (Frantzen 2018: 71). Kapitaliseringen af det humane liv får på mange måder mennesker til at minde om små entreprenante virksomheder, der i udpræget grad tilskyndes til at agere som entreprenører for egen humankapital. Sammen er vi alle gjort til menneskelignende subjekter, der må imødekomme det ydre pres for at investere i os selv, optimere vores selv og producere vores selv (Frantzen 2018: s. 18-19). Et pres, for at bruge og instrumentalisere nære bekendtskaber og relationer; et pres, for at kommunikere, producere og akkumulere information; et pres, til ikke bare at performe, men performe overbevisende; et pres for at se godt ud, holde sig i form, være sin egen, sælge sig selv og ikke mindst markedsføre sit eget liv. Konkurrencen, er et allestedsnærværende fænomen, og som betegnelse lader den sig ikke uden god grund overføre til naturlige såvel som kulturelle fænomener. Som Frantzen skriver, så varierer konkurrencens form og intensitet alt efter den givne historiske situation vi befinder os i, og det neoliberale samfund vidner i særdeleshed om et stadigt mere konkurrencepræget samfund (Ibid.). Man skulle næsten tro, at konkurrenceprincippet har antaget en social-ontologisk forrang i det neoliberale samfund; at konkurrenceprincippet, er den aktuelle og konstant lysende ledestjerne, der driver alt levende i samme retning.

Det teknisk-økonomiske Stillads sikrer altså akkumuleret humankapital som produktionsfaktor for samfundet og konkurrencen afdækkes som en ophøjet samfundsmæssig og eksistentiel disposition. Stilladset stiller menneskene til disposition for bestandens bestilling, eller i Heideggers eget kunstsprog, *I Still-adset tildrager den uskjulthed sig, ifølge hvilken den moderne tekniiks arbejde afdækker det virkelige som bestand* (Heidegger 1999: 50). Vi er først arbejdskraft, før vi er mennesker, og alle skal være omstillings- og læringsparate i det teknisk-økonomiske Stillads' effektive vidensoverføringssystem.

Det væsentlige for fremstillingen i dette afsnit, er først og fremmest, at konturerne for vor tids teknisk-økonomiske Stillads er mærket med principper for liberalt demokrati og neoliberalistisk kapitalisme. Tesen er, at Stilladset bevirker en forveksling af den ideologiske konstruktion med en objektiv situation. Det neoliberale sandhedsregime fremtræder som vor tids epokale afsløring, der imidlertid skjuler sin egen væsensherkomst, hvilket Margaret Thatchers udsagn 'There is no alternative' og Francis

Fukuyamas pointe om 'historiens afslutning' blandt andet også afspejler. Den neoliberale dagsordens teorikonstruktioner og underliggende begrundelsesstruktur har gjort det muligt at abstrahere fra de historiske og kollektive betingelser og forudsætninger. På den måde kan den tilgrundliggende viden for vor tids økonomiske fornuft fremstå som værdifri og neutral, en 'teknisk' udtalelse om midler til opnåelse af mål. Med de neoliberale værdiers sejrsgang over hele den vestlige verden, kunne man frygte, at Frantzen ikke tager helt fejl, når han påpeger, at vi befinder os i en noget mere grundlæggende krise; vi er henfaldet i en form for åndelig stagnation i og med den neoliberale verdensorden fremstår, ikke blot som den eneste orden, men som den naturlige orden overhovedet. De store ideologiske fortællinger har tabt deres legitimitet og mistet kredibilitet som fortolkningsmodeller. At historien er slut, er i sig selv en ideologisk fortælling, men også en deflateret pointe, nu da alle andre alternativer på forhånd er afskrevet. Nok forandrer alting sig, men alligevel forbliver alting ved det samme. Tilbage står kun det neoliberale sandhedsregime - dette er med klar reference til den iboende fare ved vor tids teknisk-økonomiske Stillads.

4.1 – Stilladsets virkende væren med udgangspunkt i arbejdet

Følgende citat af Heidegger skal tjene som en påmindelse om stilladsets væsen samt markere udgangspunktet for den videre fremstilling af det empiriske materiale: *Stilladsets væsen er den i sig samlende stillen, som forfølger sin egen væsenssandhed med glemsel, en forfølgelse som forstiller sig derved, at den udfolder sig i bestillingen af alt nærværende som bestand, indretter sig i denne og hersker som denne* (Heidegger 1999: s. 66). På denne baggrund skal vi nu rette opmærksomheden mod specialeopgavens empiriske analyse.

Det følgende afsnittet vil forsøge at afdække og dermed tydeliggøre forskellige samkørende og samvirkende strategiske greb, der alle virker bestemmende, men ikke udtømmende for måden stilladset indretter beskæftigelsen i Danmark. Dette vil blive forsøgt opnået ved at eksemplificere hvorledes stilladsets teknisk-økonomiske orden giver sig til kende i en dansk kontekst med udgangspunkt i en national økonomisk rapport (*Vækst og Velstand 2025*), en lovgivningstekst (*Bekendtgørelse af lov om en aktiv beskæftigelsesindsats for 2018*, også kendt som LAB-loven), en forskningsartikel (*Øget vækst i Danmark - flere*

hænder eller nye instrumenter? indrykket i tidsskriftet Samfundsøkonomen i 2016) og indsigter fra et større forskningsprojekt (*Pseudoarbejde - hvordan vi fik travlt med at lave ingenting*, udgivet i 2018). På hver deres måde skal teksterne bidrage til at afdække Stilladsets iboende arbejdsimperativ som det ser ud, særligt her i Danmark.

4.2 - Vækst og Velstand 2025 - prospekt for et Danmark i 'bedre' balance.

Vækst og Velstand 2025 er en økonomisk rapport, - udarbejdet af finansministeriet i 2017 - hvis formål det er, at give et fingerpeg om hvilken økonomisk politik, der bliver lagt de kommende år i Danmark. Det fremgår, at det overordnede formål er, at *øge væksten i Danmark med 80 mia. kr. gennem højere beskæftigelse og produktivitet* (Vækst og Velstand 2017: s. 8). Måden dette mål søges opnået forudsætter to gensidige afhængige faktorer, nemlig øget beskæftigelse og højere produktivitet. Hvad angår det første, præsenterer rapporten fem indsatsområder i kapitel tre, kaldet "Veje til øget beskæftigelse", der tilsammen skal indfri målsætningen om at få flere personer i arbejde. Samlet set, skal indsatsområderne sikre: (I) en tidligere indtræden på arbejdsmarkedet blandt unge; (II) at der er færre på offentlig forsørgelse; (III) at flere vælger at blive længere på arbejdsmarkedet; (IV) øget gennemsnitlig arbejdstid; og (V) styrket international rekruttering (Vækst og Velstand 2017: s. 65).

Der skal ikke herske nogen tvivl om, at den tilstedeværende økonomiske tankegang i rapporten er neoliberal i sin begrundelsesstruktur. Umiddelbart fremstår disse beskæftigelsesindsatser fornuftige, da de, som det forlyder, skal være med til at øge velstanden i Danmark. I et Heideggeriansk perspektiv, indgår denne fornuft imidlertid som virkende bestanddel i Stilladset, hvis funktion det er at styre, sikre og kontrollere mennesket som bestand. Et af denne fornuftens instrumenter er, at *sænke skatten på arbejde og øge gevinsten ved at være i beskæftigelse* (Vækst og Velstand 2017: s. 76), for således at skabe økonomiske incitamenter for både at komme i arbejde, være længere tid på arbejdet og forblive i arbejdet. Tilskyndelsen til at arbejde skal højnes. Rapporten beretter dog intet om hvilke konkrete stillinger, den fremtidige arbejdsstyrke skal besætte eller hvilken type arbejdskraft, der er tale om. Til gengæld lover den, på baggrund af generelle beregningstekniske antagelser om marginalnytten, at *den øgede vækst vil komme samfundet bredt til gode*, ved indfrielse af beskæftigelsesmålsætningen om at få flere personer i arbejde (Vækst og Velstand 2017: s. 13).

En ting, der i forbindelse med Stilladsets virkende væren er særligt bemærkelsesværdigt, er, foruden de tekniske beskrivelser, rapportens teknificerede sprog. Arbejderbestanden fremstilles til tider nærmest analogisk med et apparat, der med henvisning til rapportens såkaldte *stilleskrueberegninger*, kan indstilles og justeres hensigtsmæssigt. For eksempel fremstilles den lavere beskatning af arbejdsindkomst og nedbringelse i sygefraværet som et *håndtag*, man kan *skrue på for at øge arbejdstiden* (Vækst og Velstand 2017: s. 83). Hvad angår den internationale rekruttering, fremstilles bevægelsen af arbejdskraft nærmest som et rørledningsnet, der skal bidrage til at modgå det demografiske *dræn* i den danske arbejdsstyrke. Stilladsets teknificerede ensretning sikrer *tilgangen* af kvalificeret arbejdskraft fra andre lande, når den ikke er til rådighed i Danmark gennem en række opholdsordninger (se bilag 1: side 86). Alt sammen til konsolidering af Danmarks konkurrencedygtighed og indfrielse af danske virksomheders efterspørgsel på arbejde.

Det neoliberale konkurrenceprincip indtager en central plads i rapportens stilleskrueberegninger. Danmarks konkurrencevilkår er bestemt på et internationalt sammenligningsgrundlag, hvor andre OECD-lande indgår. I forhold til de andre OECD-lande fremgår det, at *den gennemsnitlige arbejdstid per beskæftiget er lav i Danmark* (Vækst og Velstand 2017: s. 67). Så selvom Danmark oplever en høj beskæftigelsesfrekvens, er den, ifølge rapportens beregninger, *ikke* tilstrækkelig til at opveje den lave arbejdstid i det samlede arbejdsudbud. Rapportens vurdering er derfor, at tilskyndelsen til at arbejde må styrkes. Dette argument nedvurderer imidlertid to væsentlige forhold. Det ene vedrører den omstændighed, at det relativt høje velstandsniveau i Danmark er blevet omsat til øget fritid (at der således er en bedre balance mellem arbejdsliv og familieliv sammenlignet med andre OECD-lande (OECD-BetterLifeIndex)). Det andet vedrører den eventuelle risiko for, at øget tilskyndelse til at arbejde, kan få beskæftigelsen til at overstige sit strukturelle niveau, og altså overophede arbejdsmarkedet - et eksempel kunne være de såkaldte flaskehalsproblemer, hvor der opstår et betydeligt udbud af arbejdskraft, men ikke tilstrækkelig efterspørgsel til at modsvare denne. De eneste, der således kan komme igennem flaskehalsen, er dem med de rette kvalifikationer.

Begge forbehold er ikke uden betydning for den danske nationaløkonomi, men de bliver overskygget af konkurrenceprincippet fordringer om at øge arbejdsudbuddet og af tilskyndelser til at få flere personer i beskæftigelse. Arbejdsimperativets praktiske konsekvenser gør sig således bemærket i forhold til Stilladsets iboende farer. Et andet sted

hvor stilladsets farer også gør sig bemærket i forhold til vor tids arbejdsimperativ, er i forbindelse med indsatsområde III (*at få flere til at vælge at blive længere på arbejdsmarkedet*). For som det forlyder, skal den længere levetid og det sundere helbred blandt befolkningen i ledtog med den teknologiske udvikling bidrage til at *fastholde* tilknytningen til arbejdsmarkedet (Vækst og Velstand 2017: s. 78). Denne omstændighed afdækkede vi i Marx afsnittet, i forbindelse med indførelsen af maskiner i storindustrien. Arbejderen bliver gjort til vedhæng for maskinen, og produktionsforholdene slår om og bliver til lænker for mennesket. Så selvom produktivkræfterne - menneske og maskine - forbedres og medvirker til at *gøre arbejdslivet mindre fysisk belastende*, som det forlyder i rapporten, bliver disse forbedringer tilpasset produktionsforholdene således, at mennesket ender med at tjene forbedringerne og ikke omvendt. I forhold til Heidegger, kan vi sige, at det teknisk-økonomiske Stillads forsamler og *koncentrerer mennesket om det at bestille det virkelige som bestand* (Heidegger 1999: s. 49). Som vi så, var mennesket nemlig bestilt til også at være naturens bestiller, hvilket vil sige, at som bestilt er mennesket også bestand. Rapportens beskæftigelsesindsatser lægger således op til at bestille mennesket som simpelt vedhæng, der kan spændes for konkurrenceprincipets neoliberale vogn.

I rapportens kapitel fire, kaldet *Højere produktivitet til gavn for alle*, fremgår det, at den teknologiske udvikling er væsentlig kilde til højere produktivitet og at udviklingen, særligt inden for automatisering og digitalisering, fungerer som vigtig drivkraft for den økonomiske vækst i Danmark, idet den *giver virksomhederne mulighed for højere effektivitet, forbedrede arbejdsgange og reducerede arbejdsomkostninger* (Vækst og Velstand 2017: s. 100). Med henvisning til en rapport udarbejdet af McKinsey & Co. forventes det, at 40 procent af de nuværende arbejdsfunktioner i Danmark bliver automatiseret frem mod 2065. Men hvad der imidlertid ikke fremgår særligt klart, er, at anvendelsen af ny teknologi og digitalisering fungerer som en bagdør for øget konkurrenceintensitet blandt samfundets virksomheder. Hvad angår de automatiserede jobfunktioner, ændrede jobs og den potentielle overflødiggørelse af arbejdere, er rapportens eneste strategi, at modgå denne udvikling ved at styrke vækstvilkårene for iværksættere gennem beskæring af en række skatter og afgifter. Det understøttende og altoverskyggende argument er bedst repræsenteret ved mundheldet “når det regner på præsten, drypper det på degnen”, altså at lønmodtagerne i sidste ende får gavn af lempelserne, selvom skatten ikke formelt set ligger på arbejdskraften, men derimod på fx

kapitalen eller energiforbruget (Vækst og Velstand 2019: s. 105). Som vi så i afsnittet om Stilladsets immanente økonomiske fornuft, så sagde de neoliberale antagelser om det perfekte marked og fuldkommen konkurrence (jævnfør pareto-optimalitetskriteriet) intet om en retfærdig samfundsmæssig ressourcefordeling. Rapportens fordelingsmæssige spørgsmål er i det væsentlige reduceret til et spørgsmål om skattepolitiske incitamenter, der i den neoliberale konkurrences navn og på grundlag af eksakte videnskabers beregninger, skal tilvejebringe fremtidens produktivitetsfremskridt.

Rapporten varslers om nødvendigheden af danske virksomheders omstillingsevne, men dette omstillingskrav tager ikke højde for andet end de produktivitetsfordele og effektivitetshensyn, der er ved at forene det aktuelle arbejdsimperativ med en række nye teknikker og teknologier, såsom: kunstig intelligens og machine learning, kvantecomputere, intelligente robotter, block-chain m.m. (Vækst og Velstand 2017: 103). Men arbejdsimperativet såvel som den eventuelle optimisme og begejstringen for implementering af disse nye teknikker og teknologier afsporer mennesket fra at tage reel stilling til Stilladsets frem-stillende væsen, særligt den omstændighed at Stilladsets bestillende afdækken ikke er en menneskelig aktivitet. For som vi erindrer, så hedder den afdækningsmåde Stillads, *som hersker i den moderne tekniiks væsen*, men som ikke selv er noget teknisk (Heidegger 1999: 50). Store investeringer i nye teknikker og teknologier bærer sjældent frugt i det omfang, som det er forventet, da utilsigtede konsekvenser ofte lever et skjult liv. Men disse konsekvenser bryder ofte frem i hverdagens arbejdsprocesser til stor belastning for den enkelte samfundsborger¹². Teknologier er med andre ord ikke bare neutrale genstande og bliver ofte til noget andet i mødet med den praktiske virkelighed. Såfremt denne erkendelse synes at mangle, er konsekvensen, at de frembragte styringsstrategier og kontrolmekanismer, ender med at styre mennesket i stedet for, at mennesket styrer dem.

Rapporten yder også en indsats for at skildre det fornuftige i at indrette uddannelserne således, at de i endnu højere grad matcher erhvervslivets behov, da der fx *kan blive øget efterspørgsel på specialister inden for nye teknologier, [...] og teknisk faglærte områder* (Vækst og Velstand 2017: 110). Igen, fremtræder forslaget umiddelbart fornuftigt, men set i

¹² Tag bare det mislykkede forsøg på at implementere Skats inddrivelsessystem EFI, der endte som Danmarks største it-skandale. Tilliden til EFI-systemet var så stor, at man allerede inden opstart afskedigede 1000 medarbejdere, hvis arbejdsfunktion var at inddrive gæld. Det samlede antal afskedigede medarbejdere ramte i omegnen af de 5000. Det forlyder, at EFI i sig selv har kostet den danske stat op mod 1.17 milliarder kroner at udvikle, indføre og lukke igen (MyDailySpace).

Heideggers diagnostiske lys, afdækkes rapportens uddannelsesindsats som en bestilling af mennesker som bestand; som "human ressource". Det teknisk-økonomiske Stillads forsamlar mennesket og udstyrer dem med de 'rette' videns-kvalifikationer, så der således kan opstå en hurtigere og mere effektiv overgang fra uddannelse til arbejde.

Stilladsets fare bryder da aldrig frem i lys lue, da den ikke ligger i selve teknikken. Men et fremtidsscenario, - omend forestillet - hvor en betragtelig andel af arbejderbefolkning står uden arbejde som følge af stigende automatisering, og et dertilhørende velfærdssystem, der overbelastes som følge af overophobning, nedskæringer og skattelettelser, mens det aktuelle arbejdsimperativ fortsat består, er med henvisning til Stilladsets skjulen af sandhedens tildragelse, altså faren. Faren henviser til teknikkens væsen, der ikke bare reducerer mennesket til bestandens bestiller, og dermed til bestand, men også spærrer for andre måder at tænke det værende på. Stilladset prisgiver således de sandhedsudsagn og forslag, der ikke er afstemt med dets teknisk-økonomiske orden.

4.3 - Øget vækst i Danmark - flere hænder, nye instrumenter (eller mere af det samme)?

I 1998 stadfæstede den daværende nationaløkonom, Nina Smith, at den potentielle økonomiske deroute i Danmark – bedre kendt som incitamentsproblemet - var afværget som følge af, at politikerne havde fulgt de økonomiske vismænds anbefalinger om at skabe en marginal større gevinst ved at arbejde, i stedet for at være på overførselsindkomst. Økonomerne havde beregnet sig frem til den politiske nødvendighed i at skabe en større indkomstforskel på løn og overførselsindkomst. Vismændenes opgørelser blev af politikerne uden videre taget for gode varer, og de efterfølgende regeringsindgreb, der indførtes, stod ikke til diskussion. Således reducerede den økonomisk fornuft en række komplicerede samfundsanliggende til en noget simpel problemstilling, for derefter at præsentere en 'nødvendig politik'. Landet var dermed ikke længere på katastrofekurs - eller sådan forlød det i hvert fald fra de økonomiske vismænd selv (Fenger-Grøn et. al. 2001: 11-12). Det påfaldende var, at indgrebet over for det såkaldte 'incitamentsproblem' havde som mål at tilskynde til arbejde, men den tilgrundliggende undersøgelse af problemet, (*Hvad driver værket?*, udarbejdet af Rockwool Fondens Forskningsenhed i 1995) fremlagde, at økonomi, og dermed økonomers anbefalinger, har en begrænset indflydelse på folks villighed til at arbejde (Fenger-Grøn 2001: 12). De økonomiske

vismænds anbefalinger er således et eksempel på, at mennesket inden for Stilladsets herredømme tænker sig selv som det værendes herre; at de kan mestre det værende.

I 2016 får melodien så en anden tekst. I samarbejde med professor i økonomi ved Aarhus universitet Peder J. Pedersen publicerede Nina Smith artiklen 'Øget vækst i Danmark - flere hænder eller nye instrumenter?', hvoraf det fremgår, at den årelange strategi, om at udvide antallet af personer i arbejdsstyrken, er ved at være slidt op som vækstinstrument. Set i lyset af de sidste 25 års store reformer bærer arbejdsudbuddet ikke længere på noget stort vækstpotentiale. De lavt hængende frugter er så at sige mere eller mindre plukket. Den dominerende diskurs i den politiske debat er imidlertid stadigvæk stærkt farvet af snak om arbejdsmarkedsreformer med fokus på at reducere ledigheden og øge arbejdsudbuddet via skattepolitiske incitamenter. På den baggrund stiller Nina Smith et. al. os en række politiske valgmuligheder i udsigt. Fortsætter den politiske strategi på samme måde, er scenariet en politisk valgmulighed, der *markant reducerer velfærdsordninger, som primært tilfalder den potentielle arbejdsstyrkes kernetropper* (Smith et. al. 2016: 18), ordninger som barselsorlov, efterløn, pension, SU og ændrede dagpengeregler for dagpengemodtagere, så fx kompensationsgraden bliver lavere eller dagpengeperioden kortere. Selvom der kan være bidrag at hente ved anvendelse af det skattepolitiske værktøj, så er de forventede effekter relativt små i lyset af de seneste årtiers mange reformer. Herom skriver artiklens forfattere, at det derfor er *langt mere perspektivrigt i forhold til den danske vækstdiskussion at fokusere på produktiviteten i både den offentlige og private sektor* (Smith et.al. 2016: s. 22). I et komparativt forhold skattepolitiske instrumenter og produktivitetsforbedringer imellem, fremstår det sidste, ifølge artiklens forfattere, altså som mere perspektivrigt. Men artiklens overordnede sigte er immervæk perspektivløst, da forslaget om produktivitetsforbedringer udfordrer og bestiller *uddannelse, forskning og udvikling*, i produktivitets og vækstens (Stilladsets) tjeneste. Godt nok argumenterer artiklen for, at der ikke er meget vækstpotentiale at hente i de godt og vel 800.000 mennesker, der forsørges af det offentlige ved brug af skattepolitiske incitamenter, men den økonomiske vækst opretholdes som et mål i sig selv, et mål, der søges fuldbyrdet via produktivitetsforbedringer og fortsat højt udbud af arbejdskraft til arbejdsgivere. Arbejdsimperativet bevares, omend det økonomiske perspektiv ændres. Står det til Smith og Pedersen, så er Danmarks politiske-økonomiske skæbne afgjort af en fortsat styring af tilstrømningen af arbejde eller en øget indsats for at sikre den økonomiske vækst via andre beskæftigelsesrelaterede kanaler.

Således handler mennesket ud fra forudsætningen om, at det kan planlægge det værendes gang, eller, i Heideggers terminologi, *mestre det værende* i det det agerer bestandens bestiller. Men den økonomiske fornuft unddrager sig imidlertid det forhold, at den bestiller det værende som bestand; forholdet er så at sige skjult for mennesket, hvorom Heidegger, som vi så, skrev, at:

Så snart det uskjulte ikke engang angår mennesket som genstand mere, men udelukkende som bestand, og mennesket inden for det genstandsløse efterhånden kun er bestandens bestiller, - går mennesket på den yderste rand af afgrunden, dén afgrund nemlig, hvor det selv kun kan tages som bestand. Imidlertid gør netop det således truede menneske sig til af at være jordens herre
(Heidegger 1999: s. 56).

4.4 - Beskæftigelsens lovmæssige dimension anno 2018

Det fremgår af gældende lov om aktiv beskæftigelsesindsats (LAB-loven), at det overordnede formål er, at *bidrage til et velfungerende arbejdsmarked*. Måden dette bliver søgt opnået på, er blandt andet ved at *styre* arbejdssøgende ud i arbejde gennem beskæftigelsesfremmende aktiviteter, *sikre* udbud af arbejdskraft til arbejdsgivere, samt *kontrollere* at den arbejdssøgende står til rådighed for arbejdsmarkedet (LAB-lov 2018: 1). Den bagvedliggende tanke er, at kontrol, styring og sikring er begreber, der henviser til Stilladsets bestilling af mennesket som bestand. I denne konkrete sammenhæng antager begrebernes væsen formen af en række ordninger, der blandt andet skal sørge for, at kontanthjælps-, integrationsydelsesmodtagere og ledige dagpengemodtagere kommer i beskæftigelse *så hurtigt og effektivt som muligt* (LAB-lov 2018: 1), fastholder tilknytning til arbejdsmarkedet og *at den enkelte opnår samfundsmæssig forståelse* (LAB-lov 2018: 12). Hvad denne 'samfundsmæssige forståelse' egentlig dækker over, forklares imidlertid ikke, men man må antage, at der her hentydes til et underforstået samfundsmæssigt arbejdsimperativ. Med henvisning til lov om arbejdsløshedsforsikring fremgår det, at de ovennævnte grupper er forpligtet til at være i konstant jobjagt. Det kan blandt andet ske ved personlige jobsøgningssamtaler med de relevante myndigheder, eller ved at tage imod arbejdsfremmende tilbud (LAB-lov 2018: 39).

Samlet set har ordninger som: *Vejlednings- og opkvalificering, 6 ugers jobrettet uddannelse, virksomhedspraktik, nytteindsats, ansættelse med løntilskud, jobrotation, fleksjob, ledighedsydelse, ressourceforløb samt jobafklaringsforløb*, til formål, at opkvalificere og omskole de af arbejdsstyrkens marginalgrupper, der har mistet beskæftigelsen; ydermere opsamle dem, der ikke længere har fuld arbejdsevne og ikke kan arbejde fuld tid, for således at styre dem i retning af beskæftigelse. Som det hedder, skal vejlednings- og opkvalificeringstilbud *udvikle og afdække den lediges faglige, sociale eller sproglige kompetencer med henblik på opkvalificering til arbejdsmarkedet* (LAB-loven 2018: 17). Ud fra konkrete vurderinger iværksættes der således beskæftigelses-fremmende indsatser for at *sikre, at personer opnår en tættere tilknytning til arbejds-markedet* (LAB-loven 2018: 7).

De syge er heller ikke glemt. Ud fra konkrete vurderinger tilrettelægges indsatsen i denne sammenhæng på en måde for at *sikre, at den pågældende person får den nødvendige hjælp til at opnå eller genvinde tilknytning til arbejdsmarkedet* (LAB-lov 2018: 7). Ordningerne tjener også som anledning til at teste og kontrollere folks rådighed, ved brug af rådighedsafprøvende tilbud og kontrolaktioner (LAB-lov 2018: 10). Det fremgår fx, at virksomhedspraktik blandt andet gives som rådighedsafprøvende tilbud til opfyldelse af nytteindsatsen, *som består af udførelse af samfundsmæssige opgaver hos offentlige arbejdsgivere* (LAB-loven 2018: 19); at, såfremt *der modtages meddelelse om, at der ved offentlige myndigheders kontrolaktion er rejst tvivl om den generelle rådighed for en person [...] skal [myndighederne] straks indkalde personen til en individuel samtale* (LAB-loven 2018: 10), for derved at sikre, at de indberettede personoplysninger er korrekte, og at det fastlagte beskæftigelsesmål, så vidt muligt, bliver opnået.

Som led i beskæftigelsesindsatsens styringsstrategier rettet mod arbejdsløse under 25 år, forpligtes pågældende personer til at påbegynde og gennemføre en erhvervs-kompetencegivende uddannelse ved udstedelse af uddannelsespålæg, for derigennem at *sikre* de pågældende personers vej til arbejdsmarkedet (LAB-loven 2018: 7). Det fremgår yderligere, at de offentlige myndigheder, i samarbejde med de relevante uddannelses-institutioner, har pligt til løbende at underrette hinanden om risikoen for, at personer omfattet af et uddannelsespålæg *får særlige vanskeligheder ved at gennemføre uddannelse* eller frafalder (LAB-loven 2018: 10).

I forhold til de fremstillede beskæftigelsesindsatser, fastsættes der nærmere regler om fritagelse fra loven med henvisning til en højere instans (som regel den siddende

beskæftigelsesminister), såfremt der er tale om særlige forhold. Ellers fremgår det af afsnit III a, kaldet 'Mindre intensiv indsats for visse persongrupper', at fritagelse fra personligt fremmøde til samtaler og fra pligt til tilbud gælder, hvis personen kan fremvise dokumentation for *ordinær beskæftigelse* eller lignende inden for nærtstående fremtid. En konkret vurdering af situationen kan imidlertid omstøde fritagelsesregler, såfremt der er tale om, at: (i) personer unddrager sig myndighedernes kontrol og styringsstrategier; (ii) der er gode muligheder for beskæftigelse i den pågældende persons fagområde; eller (iii) der vurderes, at det vil være til personens fordel, at *være omfattet af pligten til at møde personligt op til samtaler og deltage i tilbud* (LAB-lov 2018: 11).

Lovteksten lægger også vægt på at fremhæve hvorledes den digitale kommunikation og anvendelsen af tilknyttede teknikker skal bruges som led i den beskæftigelsesfremmende indsats. Databasen 'Jobnet' og jobbanken 'Workindenmark' indtager i denne sammenhæng en central rolle i og med disse virtuelle platforme indsamler og strømliner oplysninger om arbejdssøgende til arbejdsgivere og omvendt. Af afsnit II, kapitel 4 a om digital kommunikation, fremgår det, at myndighederne har bemyndigelse til at gøre det til *en pligt at anvende digital kommunikation*, hvad enten der er tale om decideret jobsøgning, syge- og raskmeldinger eller indkaldelse til samtale og andre aktiviteter. Fra en umiddelbar betragtning fremstår den digitale kommunikation i sig selv ikke som et problem, men som et redskab, der blot skal facilitere forbindelsen mellem de relevante parter. Gransker vi imidlertid fænomenet med det teknisk-økonomiske Stillads for øje, fremtræder beskæftigelsesindsatsens tekniske aggregater som produkter fremkaldt af den moderne tekniks væsen, der bidrager til en reproduktion og bevaring af arbejdsimperativet. Set i lyset af at ledige sjældent finder job gennem jobcentret og a-kassen - faktisk, så er det ifølge underdirektøren for dansk arbejdsgiverforening, Erik E. Simonsen, kun i hvert femte tilfælde, at jobcentret formidler kontakt mellem arbejdssøgende og arbejdsgiver, og for a-kassen er effekten endnu mere marginal (Dansk-Arbejdsgiverforening) - afsløres beskæftigelsesindsatsens teknikker og teknologier som bevarende midler, altså som kontrol, styring og sikringsredskaber, der, koste hvad det vil, underordnes Stilladsets iboende arbejdsimperativ. Personer der er omfattet af loven, er således formelt forpligtet til at følge Stilladsets iboende arbejdsimperativ, og handle på måder, der er i overensstemmelse med det.

Mennesket tror, det er frit, til at handle efter dets eget hoved. Stilladset disponerer imidlertid over denne frihed på en måde som unddrager sig den menneskelige erkendelse. Heidegger skriver i denne forbindelse, at: *Frihedens væsen er oprindeligt ikke tilordnet viljen eller sågar kun den menneskelige villens kausalitet. Friheden forvalter det frie i betydningen det lysnede, dvs. det afdækkede* (Heidegger 1999: s. 54). Sandhedens lysning, består hverken i bindingen af love og regler eller i vilkårlighedens ubundethed. Den består i kraft af en særlig frihed, der refererer til tilskikkelsens område, *som til enhver tid bringer en afdækning på dens vej* (Heidegger 1999: s. 55). Samlet set, og særlig i dette sidste perspektiv, falmer Kristian Jensens (den siddende finansminister) sandhedsudsagn, når han i forordet til 'Vækst og Velstand 2025', skriver at: *Danmarks økonomiske fremtid ser lys ud, hvis vi fortsætter ad det spor, vi har lagt; Danmarks udsigter er lyse, hvis vi formår at fortsætte reformsporet* (VækstogVelstand 2017: s. 3-4). Det sande unddrager sig i alt det rigtige, der har med den økonomiske fornuft at gøre. Således guider lysningen menneskets modvilje og slæber dets velvilje i kraft af stiltiende befalinger fra Stilladsets iboende arbejdsimperativ.

4.5 - Konsekvenserne af arbejdsimperativets bevaring - det meningsløse arbejde

Arbejdsimperativet materielle grundlag produceres og reproduceres, mens dets immaterielle karakter indgår i en kontinuerlig proces, hvor det genskabes og bevares. En utilsigtet konsekvens af denne proces er, foruden at vi ser arbejdet som noget værdifuldt i sig selv, også at der opstår et samfundsmæssigt fænomen, hvor vi har travlt med at lave ingenting. Forskerne Dennis Nørmark og Anders Fogh Jensen betegner fænomenet 'pseudo-arbejde' i deres bog af samme navn. Som de skriver så refererer pseudoarbejde til det arbejde, der i sit indhold er meningsløst og ligegyldigt og som ikke medfører nogen betydningsfuld *virkning i verden*, på trods af at det kan *opleves som virkningsfuldt af dem, der udfører det* (Nørmark et. al. 2018: s. 57). Når nytteværdien af diverse politikker, strategier og planer kan drages i tvivl, og den ikke står mål med arbejdsindsatsen, er der sandsynligvis tale om pseudoarbejde. Her er tale om en samfundsmæssig tendens, der forklarer, hvorledes vi som samfund er endt i en situation med stagnerede eller ligefrem længere arbejdsdage. Fænomenet forekommer i det væsentlige hos videns-arbejdere eller slet og ret blandt alle kontor- og ledelsesansatte.

De administrative opgaver og ledelsen i det bureaukratiske maskineri, er området, hvor pseudoarbejdet lettest gør sig bemærket, men fænomenet vedrører, ifølge Nørmark og Jensen, noget mere grundlæggende end som så. Der er nemlig gået status i at have travlt, altså signalere at man har travlt, selvom man reelt ikke har det. Travlhed er så at sige blevet den nye samfundsmæssige æresbevisning; en markør på personlig succes. Men sådan har det ikke altid været. For blandt 1800 tallets privilegerede samfundsklasser, var det velset at have fritid og bruge den på højborgerlige aktiviteter, hvor hårdt arbejde blev anset som mindreværdigt. Efterhånden som personer fra de privilegerede samfundsgupper blev til arbejdsomme kapitalister og virksomhedsejere, ændrede opfattelsen sig. De nyrige, der ikke kunne opnå status igennem arvede formuer og overleveret kapital, måtte anvende "human kapital", altså deres eget hårde arbejde, i deres stræben efter succes. Vejen til succes blev derefter målt igennem travlhed. Hvis man ville have det godt, måtte man også have travlt (Nørmark et. al 2018: s. 94-95). Ifølge Nørmarks og Jensens undersøgelser, manifesterede trenden sig med at eksponere sin egen travlhed for alvor i 1960'erne. Det paradoksale er imidlertid, at arbejdsmængden har været faldende siden industrialiseringens sidste del op til i dag. Forklaringen skal findes i det forhold, at mens arbejdsmængden er blevet mindre, er travlheds-idealet blevet bevaret. Marx' lænke-analogi spørger stadig. At samfundet har taget travlheden til sig, og nærmest gjort det til et imperativ, er ifølge Nørmark og Jensen, en af de dybereliggende årsager til fremkomsten af pseudoarbejde (Nørmark et. al. 2018: s. 95).

Pseudoarbejdet er ikke nødvendigvis bevidst, men det er ikke desto mindre en måde at holde bevidstheden beskæftiget på, så den ikke opdager arbejdets til tider meningsløse karakter. Men det er nu min påstand, at pseudoarbejdet vokser som en konsekvens af den sociale opretholdelse af det samfundsmæssige arbejdsimperativ, som er det teknisk-økonomiske Stillads iboende. Det er med andre ord ikke som Nørmark og Jensen giver anledning til at tro, altså at det er pseudoarbejdet som sådan, der *skjuler* det moderne arbejdslivs faktiske forhold. Det der skjuler er derimod Stilladsets tildækkende væsen. Stilladset foranlediger det samfundsmæssige arbejdsimperativ, der så videre skaber en systematisk tro på, at folk har mere travlt end de reelt har, der så igen skaber pseudoarbejde. Stilladsets arbejdsimperativ holder således mennesket beskæftiget, idet det blandt andet fortrænger og bortviser enhver attitude, der ikke er præget af travlhed, hvilket skaber mere og atter mere pseudoarbejde. Det kan føre til reproduktionen af en i forvejen

produktivitetsbesat og meningsforladt arbejderkultur, og i værste fald, til flere arbejdsrelaterede lidelser i form af fx stress, udbrændthed og lignende. Med andre ord, så virker Stilladsets kontrol-, styrings- og sikringsstrategier og -teknikker ikke hensigtsmæssigt. Det moderne arbejdsliv er ved at drukne i effektivitetshensyn, målstyring og kontrolmekanismer. Selvom mennesket ikke kan kontrollere det ukontrollerbare, sikre det usikre eller styre det ustyrlige, så handler det ud fra en overbevisning om, at det kan undgå utilsigtede hændelser ved blot at optimere og intensivere disse. For som vi så, gør mennesket sig til jordens og det værendes *herre*. Uden at vide det, konsoliderer det arbejdende menneske således dets egen rolle som bestandens bestiller. De ved det godt, men alligevel gør de det. Mennesket er trods alt en rationel agent, som det hedder, der selvfølgelig stræber efter at være så effektiv som mulig - men det, mennesket ikke er klar over, som også er indskrevet i det arbejdende folks handlinger, er Stilladsets skjulen af det værendes væren.

5.1 – Profanation af Stilladsets iboende arbejdsimperativ – *I faren ligger redningen*

Som vi erindrer, angår det farlige ved den moderne teknik ikke selve teknikken, men dets væsen. Faren ligger i Stilladsets herredømme, da den truer med den mulighed, *at det kunne blive mennesket nægtet at vende sig ind i en oprindeligere afdækken og således erfare en oprindeligere sandhedens tiltale* (Heidegger 1999: s. 57). Som noget af det sidste i 'Spøgsålet om teknikken' gør Heidegger os opmærksomme på, at der *hvor faren er, vokser også det reddende*.

Med udgangspunkt i den revolutionære marxists proklamation om retten til dovenskab, Paul Lafargue, og den italienske tænker Giorgio Agambens begreb *profanation*, vil følgende afsnit bestræbe sig på at klargøre, hvorledes det reddende i faren kan tænkes og i anden omgang præsentere en strategi for at modarbejde Stilladsets iboende arbejdsimperativ. Med det sagt, vender vi nu blikket mod Giorgio Agambens begreb profanation.

5.2 – Den hellige stil-stand

I kapitel 9 'In Praise of Profanation' fra bogværket 'Profanations', forklarer Agamben, at dét at profanere, betegner en given akt, som returnerer noget, som før gjaldt for at være helligt eller religiøst, til den frie og fælles brug. Som Agamben skriver, så vedrører

profanering [...] *to open the possibility of a special form of negligence, which ignores separation or, rather, puts it to a particular use* (Agamben 2007: s. 75). Separationen er i nævnte sammenhæng underbygget af Agambens genlæsning af begrebet religion (religio), der regulerer adskillelsen af henholdsvis den guddommelige og den menneskelige sfære. Således forstået er religion gjort mulig i kraft af en adskillelse. En adskillelse, der lader sig regulere af den rituelle ofring. Det centrale er imidlertid cæsuren eller 'tærsklen' de to sfærer imellem, som samtidigt adskiller og tillader overgangen af noget fra det profane til det hellige, og omvendt. Som Agamben eksemplificerer, så kan profanering indstifte sig i kraft af noget så simpelt som en fysisk berøring af et offers legeme under den religiøse ofringsrite; riten som effektuerer adskillelsen og regulerer ofrets overgang fra den menneskelige til den guddommelige sfære. Profanering bliver i denne henseende en måde at ophæve det helliges oversanselige fortryllelse og tilbageføre det, der før var helligt, til den frie og fælles brug. Gennem profanationen mister det hellige sin aura, så at sige, og gøres dermed tilgængeligt for den frie brug. Religion betegner altså dét, som sikrer adskillelsen af det menneskelige og det gudelige, hvor profanation vedrører tilbageførelsen af noget, til den frie og fælles brug som følge af en art af-helliggørelse af det hellige (Agamben 2007: s. 74 - 75). Således skildret er profanation karakteriseret ved, at den neutralisere dét, den profanerer.

Der synes at være en noget uklar dobbelthed på spil, der ikke desto mindre fungerer som en grundlæggende betingelse ved dét at profanere. Uklarheden henviser til et givent objekts overskridelse fra den profane til den hellige sfære og omvendt. For, hver gang denne overskridelse indtræffer, afhængigt af bevægelsens retning, må der ifølge Agamben altid medregnes en tilbageværende del eller rest fra den sfære, hvorfra der overskrides, [...] *they must every time reckon with something like a residue of profanity in every consecrated thing and a remnant of sacredness in every profaned object* (Agamben 2007: s. 78). Denne samtidige tilstedeværelse af to væsensbegreber i et og samme objekt, karakteriserer kristendommen efter Jesu død. For som Agamben forklarer, så var korsfæstelsen af Jesus, altså ofringen af Guds legemliggørelse, en bestræbelse på at overkomme og overvinde forvirringen mellem det guddommelige og det menneskelige. Men sammenlægning af det profane og det sakrale, blev problematisk for den kristne religion, da selve linjen, der adskiller religionens to sfærer, - den forømtalte cæsur eller 'tærskel' - blev til et flydende grænseland, hvor *the divine sphere always [is] in the process of collapsing into the human sphere and man always already passes into the divine*

(Agamben 2007: s. 79). Gud døde ikke ved Jesu korsfæstelse, men blev inkorporeret i menneskets skæbne¹³.

På denne baggrund er det Agambens intention, at indvie læseren i hvorledes den aktuelle fase af kapitalismen også kan tænkes som et religiøst fænomen. Som bekendt var det ifølge Max Webers analyser, den protestantiske etik, der fremmede den kapitalistiske livsform. Men som Weber også fremlagde, blev de privilegeredes samfundsklassers rationelle omgang med kapital udslagsgivende for den kapitalistiske ånds løsrivelse fra den protestantiske etik. Resultatet af denne løsrivelse blev en irrationel kapitalistisk livsførelse. Det anstændigt udførte arbejde grundede ikke længere på nogen protestantisk etik, og arbejdet var til for arbejdets egen skyld; arbejde for ophobningens skyld. Skønt kristendommens indhold svandt ind som en konsekvens af kapitalakkumulationens imperative kraft, forblev religionens form, ifølge Agamben, den samme. I tråd med Walter Benjamins skrivelser hævder Agamben så, at kapitalisme ikke udelukkende er at betragte som et sekulariseret fænomen, sådan som Weber gav anledningen til at tro, men at kapitalismens væsen er religion omend i moderniseret form (Agamben 2007: s. 80). Kapitalismen er modernitetens religion. I den sekulære verden er kapitalismen blevet den nye tro, hvis generelle arbejde- og livsform vi helliggør. I denne betydningen får kapitalismen nu tre væsentlige karakteristika. Den er defineret ved: (i) at være en kultisk religion, hvilket vil sige, at altings mening ikke er med henvisning til en idé eller grundsætning, men til efterlevelse af kultisk arbitrære leveregler; (ii) den kapitalistiske kult er allestedsnærværende og permanent, hvilket indebærer, at arbejds- og helligdage er sammenfaldende uden mulighed for adskillelse; og (iii) i modsætning til andre religioner, peger den kapitalistiske kult ikke mod forløsning eller soning af skyld, men mod skabelse af skyld (Ibid.). Således bliver selv Karl Marx' socialisme, ifølge Agamben, til den fortsatte udvikling af kapitalismens skyldshistorie. Og her indtræffer faren. For i betydningen modernitetens religion, har det kapitalistiske adskillelsesapparat gjort det umuligt at dyrke den frie og almene brug. Profanationens transformative og frisættende karakter er mere eller mindre fordrevet, og kræver særlige procedurer for at kunne lykkes. Tilbage står kun for-bruget og en art fra-værende skuelighed, der begge gælder som betingelser for den frie og almene brugs umulighed (Agamben 2007: s. 82).

¹³ *[God] is not dead; he has been incorporated into the destiny of man* (Agamben 2007: 80).

Med det sagt kunne det nærmest virke som om, at verden i dag har slået ind på en irreversibel forfaldskurs, men Agamben efterlader os dog ikke med blikket rettet mod håbløshedens horisont. For som han også forklarer: [...] *to profane means not simply to abolish and erase separations but to learn to put them to a new use, to play with them* (Agamben 2007: 87). Legen kan altså tilvejebringe en omstyrtning af den førømtalte generaliserede middel-stilstand. Såfremt legens ekstraordinære potentiale tilvejebringes, kan middeltilstanden frigøres fra sit fangenskab. Som Agamben eksemplificerer, så er det klasseløse samfund ikke et samfund, der har forglemt eller fuldstændig afskaffet klasseforskellene, men et samfund der har lært at slå disse forskelles regelmæssighed fra, således at en ny anvendelse (brug) kan tilvejebringes (Agamben 2007: s. 87). Agambens opfordring synes dermed at være at udtænke mulige måder at profanere det ikke-profanerbare.

Hvordan legens emancipatoriske potentielle helt præcist opdrives, forbliver dog et åbent spørgsmål. Men som vi skal se, er det, foruden selve profanationsakten, netop den spørgende stillingtagen, der går det reddende i møde. Men inden vi når så langt, er det næste skridt, at præsentere et område, der i ledtog med profanering kan modvirke Stilladsets iboende arbejdsimperativ.

5.4 – Dovenskabens lovprisning

For nu godt og vel 135 år siden lagde den franske revolutionære marxist (og tilmed Karl Marx' svigersøn), Paul Lafargue an til en gennemgribende kritik af lønarbejdet med bogværket med den noget provokerende og politisk-satiriske titel 'Retten til Dovenskab'. Inspirationskilden til dette kampskrift har utvivlsomt ligget i selve tiden, karakteriseret ved en 10 til 14 timers arbejdsdag og generelt set usle arbejdsvilkår for den daværende proletaristiske klasse. Gammel såvel som ung blev tvunget ud i arbejde, og lønningerne de modtog opfyldte ofte kun et minimum nødvendigt for opretholdelsen af eksistensen. Flere tusinde arbejdere arbejdede sig systematisk til døde, og som følge af denne atmosfære dukkede der mange skrifter op, der på det kraftigste tilrådede kortere arbejdstider. Én omstændighed, synes især at være betonet kraftigere end noget andet, nemlig den, at arbejderen har underkastet sig det mekaniske systems love. Maskinerne i produktionsfabrikkerne står ikke til arbejderens rådighed, tværtimod er arbejderen, sidestillet som konkurrent med maskinen. Som Lafargue skriver, så tænker arbejderen ikke mere, [...] *ligesom et hjul er han koblet til maskinen, som det er pådraget at tænke.*

Den kapitalistiske produktion fornedrer arbejderen til kun at være maskinens tjener (Lafargue, P. 2010: 53). Arbejdets dogme forvandler den frigørende maskine til et instrument, der trælinder frie mennesker. Kapitalismen er blevet den nye tro, hvis generelle arbejde- og livsform arbejderen helliggør.

Det var ganske vist langt fra de fleste, der proklamerede retten til dovenskab, men når nu Lafargue gjorde det, var det mest af alt, fordi han mente, at arbejderklassen havde ladet sig forføre og fordumme af tidens arbejdsimperativ, legitimeret med paroler som: *Arbejd, arbejd for at forøge den samfundsmæssige rigdom!; Den som ikke arbejder, kan ikke spise; og arbejd for jeres eget velfærds skyld!* (Lafargue P. 2010). Som Lafargue skriver:

Hvis arbejderklassen rev den last, som behersker og fornedrer dens natur, ud af hovedet og rejste sig i al sin frygtelige magt – ikke for at proklamere Menneskerettighederne, som ikke er andet end retten til kapitalistisk udbytning, ikke for at kræve den famøse Ret til Arbejde, som ikke er andet end retten til elendighed, men for at smede en ubøjelig lov, der forbyder ethvert menneske at arbejde mere end tre timer om dagen, så ville Jorden, den gamle Jord, skælvende af glæde føle et nyt univers røre sig [...] Dovenskab, kunstens og de ædle dyders moder, bliv balsam for en hel menneskeheds lidelser (Lafargue 2010: 43).

Lafargues dovenskab er udenfor apatiens eller inertiens domæne. Den er tænkt som en virksom dovenskab, der med henvisning til det græsk-filosofiske fritidsideal, kan skærpe eftertænkksomheden, intelligensen og dømmekraften. (Lafargue 2010: s. 25). Det græske ord for fritid er *scholē*, hvilket det latinske *scola* er udledt af, eller det engelske *school*. For grækerne var fritid ment som en dyrkning af det intellektuelle liv, adskilt fra den produktive arbejdskraft. Herfra stammer ideen om de frie kunster (*artes liberalis*) også, altså de kundskaber og færdigheder som har værdi i sig selv, modsat håndværket (*artes mechanicae*). Af Aristoteles' etik fremgår det også, at det kontemplative liv indtager rollen som menneskets største bedrift (Schuster 2012: s. 1). Som Lafargue skriver, lærte oldtidens filosoffer, at man skulle foragte arbejdet som en nedværdigelse af mennesket, hvor digterne lovsang dovenskaben som gudernes gave. I et angreb på tidens prædikanter for den høje arbejdsmoral, minder Lafargue om, hvorledes den kristne Gud gav sine tilbedere det mest ophøjede eksempel på ideel dovenskab: *efter seks dages arbejde lagde han sig til hvile for tid og evighed* (Lafargue 2010: s. 26).

Man kan sige, at retten til dovenskab er Lafargues forsøg på at gendrive den omvendte parole om retten til at arbejde. Arbejdets ind- og underordning i tiden afspejlede, ifølge Lafargue, en nærmest religiøs indstilling, hvor arbejdet selv blev tilbedt og ophøjet som religion, med produktiviteten, forbruget og fremskridtet som den jordiske ækvivalent til kristendommens treenighedslære. Via afsløringer af kapitalismens iboende regelmæssigheder, havde Lafargue sat sig for, at udstille hykleriet ved den herskende arbejdsetik og minde mennesket om dovenskabens dydige egenart. Lafargues ord var samtidig også et korrektiv til de arbejdende masser, om at handle til fordel for en mere hensigtsmæssig samfundsindretning, der tilgodeså det enkelte menneskes egen frie tid, for eksempel i form af en jævn fordeling af 6 måneders normalt arbejde over 12 måneder, eller, den mere radikale variant, en 3 timers arbejdsdag (Lafargue 2010: s. 32).

Omend satirisk i sin fremstilling, så var Lafargues opfordring til arbejderklassen, at de måtte *vende tilbage til deres oprindelige instinkter og erklære Retten til Dovenskab* (Lafargue 2010: s. 32). Men som Lafargue lettere resignerende spørger: *Kan arbejderne da ikke forstå [...] at de er så fordummede af denne ene last [arbejdet], at de ikke mere er mennesker, men kun stumper af mennesker der dræber alle de smukkeste evner i sig selv for kun at lade den altfortærende arbejdsliderlighed uantastet?* (Lafargue 2010: s. 43).

Lafargue var mildest talt bidende utilfreds med, at samtidens arbejdere i kraft af deres overvældende antal, ikke formåede at gribe mulighederne og kræve deres ret til en kortere arbejdsdag, når nu arbejdsvilkårene var så elendige og uretfærdige. Strategien om at fordrive den kapitalistiske arbejdsmoral ved at appellere til dovenskaben, har efter alt at dømme ikke vundet indpas hos arbejderbefolkningen i den udstrækning, Lafargue havde i sinde. Det teknisk-økonomiske Stillads' iboende arbejdsimperativ har simpelthen været for dominerende. Det til trods, har arbejdsvilkårene i et historisk perspektiv opnået væsentlige forbedringer, og vi glemmer nogle gange, at vores nuværende 37 timers arbejdsuge er et resultat af stemmer som Lafargues.

I dagens verden, virker forslag om reducere i arbejdstiden urealistiske i lyset af de atter tilbagevendende økonomiske kriser; særligt, hvis sådanne forslag forfægtes med en folkelig appel om at dyrke dovenskaben. Hvis dovenskaben før havde et lasteligt renommé, så er det blevet forværret, nu hvor det neoliberale sandhedsregime er blevet til målestokken for alt værende. For mange, er arbejdet i dag ligefrem den fuldbyrdede indgang til samfundet eller vejen til den meningsfulde tilværelse, hvor ikke-arbejdet i betydningen dovenskab, er ensbetydende med vegetativ nihilisme eller parasitær samfundsvirksomhed (Kunst 2017: s.

113). Ifølge filosofen Aaron Schuster er der i netop denne sammenhæng tale om et ambivalent forhold. For neoliberalismen har godt nok udadtil overvundet dovenskaben ved at underkue den, men indadtil udgør dovenskaben selveste kernen i neoliberalismen. Som Schuster skriver: *Contrary to protestant work ethics, postmodern work ethics are basically some kind of tolerated guided laziness. The enigmatic and tragic character of Bartleby has changed into a universal farce, into the absurdity of contemporary corporate life* (Kunst 2017: s. 114). Dovenskabens lastelige islæt er meget mere udbredt end man umiddelbart skulle tro. At dovenskaben opfattes som lastelig, er i højere grad et symptom på den menneskelige idealisering af arbejdet. Det væsentlige problem er ikke dovenskaben som sådan, men den absurditet, der følger med helliggørelsen af arbejdsimperativet. I et Heideggeriansk perspektiv afspejler denne problematik faren ved det teknisk-økonomiske Stillads. I stedet for at stille os spørgende eller kritiske over for vor tids arbejdsimperativ, tilslutter vi os den blindt, for så at mistænke og anklage dem, der ikke lader sig føje for dovenskab. Mennesket går på den yderste del af afgrunden, når det selv kun kan tages om bestand; når tilskikkelsen råder på det teknisk-økonomiske Stillads' måde. Som Heidegger lader os forstå, så gør teknikens tvetydige væsen det muligt for os at øjne det reddende i faren. Herom skriver Heidegger:

Fordi teknikens væsen ikke er noget teknisk, må den væsentlige besindelse på teknikken og det afgørende opgør med den finde sted i et område, der på den ene side er beslægtet med teknikens væsen og på den anden side dog grundforskelligt fra det. Et sådant område er kunsten. Ganske vist kun, når den kunstneriske besindelse på sin side ikke lukker sig for den sandhedens konstellation, som vi spørger efter [...] Jo mere vi nærmer os faren, jo klarere begynder vejene ind i det reddende at lyse, og jo mere spørgende bliver vi. For at spørge er tænknings fromhed
(Heidegger 1999: s. 65).

Ifølge Heidegger, er det den spørgende stillingtagen, eller tænkerens spørgen til værens tænkning, som nævner denne væren i dens 'spørg værdighed', der går det reddende i møde. I den anledning kan vi stille følgende spørgsmålet: Kunne det tænkes, at dovenskaben er gjort utilgængelig for den frie og fælles brug som følge af en art helliggørelse af det teknisk-økonomiske Stillads' iboende arbejdsimperativ? Såfremt dette er tænkeligt, må en profanation af arbejdsimperativet finde sted. For det er nu min påstand, at den generaliserede middel-stilstand som Agamben identificerede i forbindelse

med kapitalismens aktuelle fase, er en konsekvens af arbejdsimperativets tilgrundliggende værdirealitet. Strategien bør derfor være, at profanere det teknisk-økonomiske Stillads' iboende arbejdsimperativ med det Lafargueske dovenskabs-ideal som middel, for derved at gøre dovenskaben, i betydningen det kontemplative liv, tilgængelig for det frie og almene brug.

Tid er penge, som en velkendt talemåde lyder. Det betyder, at tid kan konverteres til værdi. Når man således køber en vare i den fungerende økonomi, køber man hovedsageligt den tid, det tog varen at blive produceret. Man forbruger så at sige andres nedlagte arbejdstid. Dovenskaben falder imidlertid uden for denne økonomi og af den grund anses den også strengt taget som værdiløs. Lafargue gjorde os dog opmærksomme på, at dovenskaben kan bruges til meget mere end den umiddelbart giver indtryk af. For dovenskaben kan forbindes med frihed i en mere positiv og humanistisk betydning af ordet; som en kultivering af det åndelige liv løskøbt fra økonomiens forsnævrede beregninger. Dovenskaben kan således betragtet rumme en høj værdi som følge af dens uforlignelighed med det teknisk-økonomiske Stillads' værdisætning. Gennem en profanation af Stilladsets iboende arbejdsimperativ, sådan som det her er tiltænkt, kan dovenskabens dyder opøves og forfines som følge af den vundne frie tid. I dovenskaben hviler eftertænksomheden, som venter på at blive omsat til åndelig leg. Som Lafargues digterisk formulerer det, må dovenskaben, *kunstens og de ædle dyders moder*, blive balsam for hele menneskeheds lidelser (Lafargue 2010: s. 43). På den baggrund kan vi udlede devisen: Vær doven, vælg at arbejde mindre, når du bliver mødt med krav om at arbejde mere - for som det forlyder, var det trods alt kun en doven mand, der kunne opfinde trillebøren.

6.0 – Konklusion - afsluttende bemærkninger

Vi kan hermed konkludere, at teknikken er en form for afdækken og altså ikke blot et middel. Teknikkens væsen beskæftiger mennesket, og samler mennesket i bestillingen af virkeligheden som bestand. Kapitalismens tekniske grundlag forårsager at kapitalejeren må adlyde det larmende markeds økonomiske befalinger, og arbejderen kobles til den kapitalistiske produktionsproces som et simpelt vedhæng - maskinen beskæftiger altså mennesket. Mennesket indskrives sig i Stilladsets skjulte herredømme, hvor det giver ham anledning til at tro sig selv som suverænt styringsorgan, som *teknikkens herre*. Sammen, er Stilladset og kapitalismens værdigrundlag karakteristiske for den moderne teknik. Samtidens store fejltagelse ligger i de gængse opfattelsers måde at privilegere det værende

uden blik for det værendes væren. I denne sammenhæng glemmes det ofte, at arbejdet er en social relation som alle disciplineres til at acceptere livet igennem.

Vi kan konkludere, at afdækningen af den moderne teknik viser en særlig indretning af verdenen, hvor teknikens væsen forbliver skjult, og hvor den menneskelige arbejdskraft ender med at blive styret, sikret og kontrolleret som arbejderbestand til beskæftigelsens ind- og udslusende strømme. Vor tids samfundsmæssige arbejdsimperativ er indrettet med det teknisk-økonomiske Stillads' afdækningsmåde som udgangspunkt. Arbejdsimperativet antager formen af en dominerende beskæftigelsestænkemåde, der i det skjulte lærer os, hvordan vi skal forholde os til og udøve beskæftigelsens regel- og lovmæssigheder. Vor tids arbejdsimperativ konsoliderer Stilladsets herredømme, i kraft af dets stiltiende befalinger til mennesket om at arbejde for enhver pris.

Vor tids arbejdsimperativ udspringer af en efterhånden forældet form, som tidligere tiders arbejdsmarkeder var støbt i. En form, der bygger på en lineær sammenhæng mellem produktivitet og arbejdstid, og som fremskriver tingene efter det, den tror, den ved her og nu. Længere arbejdstid gavner ikke nødvendigvis produktiviteten, men når nu denne erkendelse synes at mangle, vil Stilladsets iboende arbejdsimperativ sikre atter mere pseudoarbejde til en i forvejen produktivtetsbesat arbejderkultur. Det moderne menneske er dømt til at tjene den kapitalistiske produktivitets tekniske forbedringer, men den teknologiske udvikling skal ikke tages for noget, der blot kaster neutrale opfindelser af sig, der måtte stå i menneskets tjeneste. En erkendelse, der forbliver 'skjult', i og med det neoliberale sandhedsregime tilskynder økonomiske aktører til bestandig at stræbe efter at udnytte ethvert teknisk fremskridt til egen berigelse.

Mennesket er havnet i en prekær situation, hvor det ikke ved, hvad der vil ske, og ikke forstår det, som allerede sker. Vi bevæger os uvægerligt mod det teknisk-økonomiske Stillads' farer, forstået som en 'afdækning' eller 'afsløring' af det, vi kun kan skimte fra vores nuværende perspektiv. En af tidens farer, er, at verden ikke kan blive genskabt på grundlag af en ny politik eller filosofi, da et forhåndenværende kendskab til arbejdets indretning spærrer for nye erkendelser. En anden af tidens farer, er reproduktionen af beskæftigelsespolitikker i objektivitetens navn, uden tilstrækkeligt kendskab til det videnskabsteoretiske grundlag, hvorfra mennesket bedriver samfundsanalyser. Så længe vi

ignorerer og ikke tager stilling til ontologiens problematikker, kan ingen forandringer af betydning finde sted.

Mennesket er ind-hegnet i den økonomiske fornufts tildragelser. Vi vælger at basere vores samfundsøkonomiske beslutningstagen på grundlag af en såkaldt økonomisk 'fornuft', der uden videre hensynstagen til andre relevante perspektiver og dybereliggende overvejelser, ender med, at blive den målestok alt og alle indretter sig efter. Selvom vi kan identificere nationaløkonomiske produktivitets rater og grænseværdier, der er nødvendige for opretholdelsen af et givent samfunds levestandard (endsige skabe et økonomisk overskud), er det ikke selvsagt, at den afgørende markør for optimalt og effektivt arbejde er givet af gældende beskæftigelsestænkemåde og nuværende arbejdstider. Er den politiske ambition, at den økonomiske vækst i Danmark fortsat skal bygge på initiativer, der øger kvantiteten i arbejdsudbuddet, kan man tilskynde via skattereformer, forlænge arbejdsugen, afkorte ferier eller tilsvarende tiltag for dem, der allerede er i arbejdsstyrken. Ambitionen er dog i sit væsen uambitiøs, da den medvirker til en reproduktion af status-quo til understøttelse af det neoliberale sandhedsregime og dermed Stilladsets iboende arbejdsimperativ. Bevaringen af statusquo fremstår således som jobbevarende middel. Under Stilladset herredømme er det ikke mennesket forundt at erkende, hvorledes produktivkræfterne og produktionsforholdene ender med kontrollerer dem i stedet for at være under deres kontrol. Når produktionsforholdene stivner, og dens understøttende regler, love og tænkemåder er blevet til lænker for mennesket, da er farens praktiske konsekvenser gjort virkelige. At modstå eller ligefrem bekæmpe Stilladsets iboende arbejdsimperativ er ikke sådan lige til, da det på overfladen er holdt oppe af en økonomisk fornuft, hvor alt, hvad der er tal på, og som umiddelbart virker fornuftigt, prioriteres til fordel for det, som faktisk *er* godt. Det tilgrundliggende teorem for det neoliberale sandhedsregime behandler model og virkelighed som sammenfaldende. Forskellen mellem den individbaserede og den helhedsorienterede analyse udviskes derfor, og en kvalificeret relevans og eventuel diskussion af den atomistiske fejlslutning undlades. Den økonomiske fornufts grundantagelser indskrænker opfattelsen af mennesket, som en produktionsfaktor og forbruger, der er ledet af nyttemaksimerende og målrationalle imperativer. Den økonomiske fornuft forgriber sig på det værende.

De teknologier som skulle frigøre og aflaste os har i stedet gjort os til slaver for teknikken. Under Stilladsets herredømme bliver mennesket reduceret til simpel arbejdskraft, gjort til

en anonymiseret masse, som i stigende grad virker komplet overflødig. Hvis fremtidens prognoser om et mere automatiseret samfund viser sig at holde stik, og det manuelle arbejde bliver mere og mere udfaset som følge af tekniske forbedringer, kan en af Stilladsets fremtidige farer være, at vi ender med at stå i en situation, hvor vi fortsat tilskynder folk i arbejde, altså utilsigtet reproducerer det nuværende arbejdsimperativs understøttende beskæftigelsestankemåde. Såfremt der er noget om dette forhold, skyldes denne blinde forfølgelse af vor tids arbejdsimperativ, det teknisk-økonomiske Stillads' immanente evne til at kvæle trangen til at lave andet end arbejde.

For Heidegger ligger faren i det teknisk-økonomiske Stillads indretning af virkeligheden, hvor det reddende ligger i den spørgen, man tør rette mod Stilladsets stillen. Den spørgende stillingtagen er en indgang til en forståelse af det værendes væren. Det reddende gennemstrømmer subjektet, men det er ikke for subjektets vilje alene at udvinde. I en moderne verden domineret af teknikker, teknologier og en art produktivitets metafysik, kan en gentænkning af dovenskaben ende med at udgøre det middel, hvormed man kan profanere hvor tids arbejdsimperativ. Med dovenskaben plæderes der ikke for inaktivitet. Ikke-arbejde skal ikke forstås som inaktivitet, men tværtimod som en uegennyttig aktivitet; en aktivitet uden pris. Dovenskaben rummer et potentiale for eftertænkksomhed, og kan derfor fungere som en konfrontation med forskellige måder at være til i verden på, en form for refleksiv orientering, der bevirker kritik af de allerede etablerede definitioner, af hvad det vil sige at være til i det værende. Subjektet befinder sig i en 'skjult' omgang med verden, som en art sandhedens skeen (den spørgende stillingtagen) formår at afsløre. Med et Lafarguesk perspektiv for øje kan dovenskaben medføre genskabelse, aktiv medvirken og åndsengagement i sig selv som værende. En af arbejdsimperativets vendinger, 'at bestille så meget som muligt', burde lyde, 'at arbejde så lidt om nødvendigt', for således at skabe et større rum til den åndelige leg.

Litteraturliste:

- Agamben, G. (2012), "Hvad er et dispositiv? – og to andre essays", Aarhus: Forlaget Slagmark, ISBN 978-87-91041-13-6
- Agamben, G. (2007), "Profanations", New York: Zone books ISBN 978-1-890951-82-5
- Arendt, Hannah (2008), "Menneskets vilkår", The University of Chicago: Gyldendals Bogklubber, ISBN 978-87-03-00898-1
- Brun, E. & Hersh, J (2010), Indledning til "Retten til dovnskab", af Lafargue, P. København: Forlaget Moderne Tider, ISBN 978-87-994084-0-5
- Brynjolfsson, E. & McAfee A. (2012), "Thriving in the Automated Economy", U.S.A: World Future Society.
- Deleuze, G. (1992): "Postscript on the Societies of Control", October, Vol. 59. pp. 3-7. The MIT press.
- Eliassen, Knut O. (2016), "Foucaults begreber", Oslo: Spartacus Forlag/Scandinavian Academic Press, ISBN 978-82-304-0116-3
- Fenger-Grøn, C. & Kristensen, Jens E. (2001), "Kritik af den økonomiske fornuft", København: Hans Reitzels Forlag, ISBN 87-412-2584-8
- Finansministeriet (2017), "Vækst og Velstand 2025", København: Rosendahls, ISBN 978-87-93422-54-4
- Frantzen, Mikkel K. (2018), "En Fremtid uden Fremtid": Informations Forlag ISBN 978-87-7514-6895
- Harvey, D. (2010), "A Companion To Marx's Capital", London: Verso Books, ISBN 978-1-84467-359-9
- Heidegger, M. (1999), "Spørgsmålet om teknikken – og andre skrifter", København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A.S., ISBN 87-00-34342-0
- Heidegger, M. (2007), "Væren og Tid", Århus: Forlaget Klim, ISBN 978-87-7955-367-5
- Heidegger, M. (2008), "Basic Writings", New York: HarperCollins Publishers ISBN 978-0-06-162701-9
- Jespersen, J. (2001), Essay i "Kritik af den økonomiske fornuft", tituleret "Den atomistiske fejlslutning". København: Hans Reitzels Forlag, ISBN 87-412-2584-8
- Kunst, B. (2017), Essay fra antologien "Facing Value", tituleret "On Lazzines and Less Work", Hagg: Forlag Valiz/Strum den Haag ISBN 978949209500

- LAB-lov (2018), ”Lov om aktiv beskæftigelsesindsats” udstedt af Beskæftigelsesministeriet – Styrelsen for Arbejdsmarked og Rekruttering, j.nr. 16/10910.
- Lafargue, P. (2010), ”Retten til dovenskab”, København: Forlaget Moderne Tider, ISBN 978-87-994084-0-5
- Laursen, K. (2001), Essay i ”Kritik af en økonomiske fornuft”, tituleret ”Filosofiske overvejelser om økonomi”. København: Hans Reitzels Forlag, ISBN 87-412-2584-8
- Lübcke, P. (2010), Politikens Filosofi Leksikon. Politikens forlag, København, 2. udgave.
- Marx, K. (1970), ”Kapitalen – kritik af den politiske økonomi”, 1. bog, del 1, København: Rhodos ISBN 87-7496-000-0
- Marx, K. (1971), ”Kapitalen – kritik af den politiske økonomi” 1. bog, del 3, København: Bibliotek Rhodos, ISBN 87-7496-220-5
- Macauley, D. (1996), ”Hannah Arendt and the Political Place: From Earth Alienation to Oikos”, in *Minding Nature: The philosophers of Ecology*, The Guilford Press
- Nørmark, D & Jensen, Anders F. (2018), ”Pseudoarbejde – hvordan vi fik travlt med at lave ingenting”, København: Gyldendal A/S, ISBN 978-87-02-24532-5
- Nilsen, R. (2018), ”Frykten for den tomme arbeidsplassen”, Le Monde diplomatique, juli 2018, side 34-35.
- Pedersen, Ove K. (2011), ”Konkurrencestaten”, København: Hans Reitzels Forlag, ISBN 978-87-412-5156-1.
- Schuster, A. (2012), ”It is very Difficult to Do Nothing – notes on laziness”, Metropolis M, no.2:
- Zahavi, D. (1999), Indledning til ”Spørgsmålet om teknikken – og andre skrifter”. Af Heidegger, M. København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A.S., ISBN 87-00-34342-0

Internetkilder:

- (Berlingske)
<https://www.berlingske.dk/vaere-i-sig-selv-og-have-et-hjemsted>
(hentet den 12.10.2018).
- (DanskArbejdsgiverforening)
<https://www.da.dk/politik-og-analyser/beskaeftigelse/2018/ledige-finder-sjaeldent-job-gennem-jobcentret-eller-a-kassen/>
(hentet den 24.12.2018).
- (MailOnline)
<http://www.dailymail.co.uk/news/article-2826463/CBRE-report-warns-50-cent-occupations-redundant-20-years-time.html>
(hentet den 09.01.2019).
- (MyDailySpace)
<https://mydailyspace.dk/2017/05/danmarks-stoerste-it-skandale-skat-efi/>
(hentet den 19.12.2018).
- (OECD-BetterLifeIndex)
<http://www.oecdbetterlifeindex.org/topics/work-life-balance/>
(hentet den 16.12.2018).
- (Politiken)
<https://politiken.dk/indland/art5057956/Fattige-Carina-udl%C3%B8ser-l%C3%A6serstorm>
(hentet den 13.11.2018).
- (WorldEconomicForum)
<https://www.weforum.org/about/jobs-and-the-fourth-industrial-revolution>
(hentet den 01.09.2018).